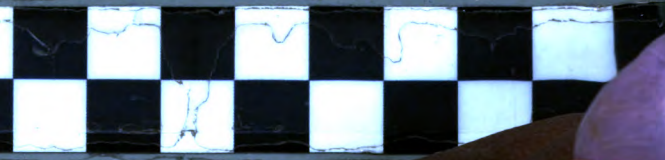

Barcode
1 204 12 55 54
HOWD

Widener Library

3 2044 120 576 640

HD WID

В. Кормантз.

ІВАН ФРАНКО.

ВЕЛИКИЙ ШУМ

ПОВІСТЬ.

Власність А. Корнатюк!

ПЕРЕДРУК З „ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА“.

КИЇВ 1907

ДРУКАРНЯ П. БАРСЬКОГО, ХРЕЩАТИК 40.

HARVARD UNIVERSITY
WIDENER LIBRARY

UKRAINIAN INSTITUTE
LIBRARY GIFT

I.

Іде, гуде великий шум! Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуть ся мало що не до землі стрункі, білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики заводячи свій жалкий лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгірєм; як почало о Різдві, то отсе вже минув і Великдень, а шум хоч би на хвилечку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороги, розносить солому зі stodіл, валить плоти та ліси, свистить у верхівках дерев і не дає їм покрити ся листом, реве та вие між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміне мов зноровлений бугай. Зимою багато людей закопав у снігах, весною боров ся з повіню, що від наглої відлиги валами скотила ся з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Від коли люди затямили, не було таких вітрів і такої повені і такої негоди, як та, що нею почав ся 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнули ся з привички йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми як галушками катуляв по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати — всю пухку землю вітер рве і несе Бог знає куди. Рве аж до твердої, суцільної глинки; що виорав, те на пару літ лишаєть ся неродючою пустелею. Чи кара божа? Чи доведеть ся загибати? Сніги, повені і отсей страшний, ненастанний, неперemoжний вітер!

Але бо й по селах, по хатах, по церквах і коршмах, по душі народа йде шум не лекший, як отсей шум розшалої природи. Метушать ся села, скрізь ідуть сперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають як ракети дикі погрози і лунають від села до села. Недавно знесена панщина як недорізаний труп ворущить ся і наповняє серця жахом. Як великі, темносині гусільниці повзуть по бо-

лотистих дорогах довгі швадрони ляндсдрагонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три, чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копане картофель та збиране кукурузи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок, проклятя чоловіків: се ляндсдрагони на просьбу панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не за дармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. „Досить воно насало ся нашого поту і наших сліз, — кричать під канчуками. — Не підемо, хоч убийте. Не підемо, аби нас озолотили. Нехай собі роблять самі! Нехай подавлять ся тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо“! — Так лементує хлопське завзяте. Та все таки язик ляндсдрагонських канчуків голоснійший, і хоч серед сліз, серед прокльонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасованю панщини таки робила ся. Ліниво, мляво, але мусіла робити ся. Така була воля уряду. А в народній душі шуміло, ревло та клекотіло не згірше, як в ошалілій природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсіло ся велике підгірське село Грушатичі. Хати до шнуру збудовані біля гостинця тонуть у грушових та яблоневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбило ся, виглядає як ряд букетів розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбику, серед старого, розкішного саду стоїть попівська резиденція — старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обрива — се кінець гірського пасма, що сьмілим луком забігло з Діла аж сюди і тут було проломане та вигризене рікою. А по другім боці річки за долиною здіймаєть ся друга, висока гора, покрита темнозеленим смерековим лісом, а де вона кінчить ся і не уриваєть ся стіною, там на косогорі, високо над селом розкинув ся двір-

ський сад обведений живоплотом, а посеред нього двір, невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсаджений виноградом, що закриває стіни аж до високих партерових вікон, немов би густа зелень роззявлювала якусь могутню пащу, щоб проковтнути ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом.

Як би не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі — в часі недавньої розталі їх звалило ся много тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами мов вояки по великій битві, — і як би не те, що рівночасно кипить і клекотить у тім селі і в дворі і на клбані (так звуть у селі попівську резиденцію), — то село Грушатичі можна би вважати земним раєм, розкішним закутком нашого Підгір'я. Положене в плодючій долині, з трьох сторін обведене не дуже високими горами, що опираючи ся о могутню стіну Діла від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопили село широким амфітеатром, мов велетенською зеленою підковою, воно тепер тулить ся в своїх садках, що задля спізненої весни тільки що покрили ся сріблястими бруньками, підперезане двома довгими поясами лоз і вільх, що простягли ся мов два рівно утяті вали вже густої, інтензивної зелені, а довкола нього широкі, підмоклі луки аж до стіп гір зажовтіли ся корчами лоташу як одноцільний жовтий килим, де-де покрайний рядами верб, кущами тернини, що цвиге білим молоком, або здоровими купами жовтілі, свидового прутя, калини та ліщини, що купчать ся біля закрутів річки. А над селом вискалюєть ся з зелені червоний двір, мов сердите, кровю набігле лице, і немов на перекір йому на другім боці впираєть ся в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а з поза неї якось хитро і несміло зиркають стіни клбані. А довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, з пообалюваними плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських захованим стражданем, з невпинною боротьбою між надією й розпукою.

Провідна неділя. Сонце почало вже хилити ся на західну половину неба, а в грушатичькій коршмі народу як набито. Коршма простора, панщизняна; за часів панщини се було обовязкове місце всіх селянських сходин не менше як церква. Шинківня простора, а сіни ще ширші, лише по кутах затіснені

троха великими бочками горівки. І скрізь повно людей, скрізь тиск і товквітня, ще й на дворі, довкола коршми, по під вікнами, на колодках та деревляних обрізках стоять люди, старі й молоді, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата, тиснуть ся, пищать, зазирають до середини, не дбають про те, що холодний стоковий вітер аж землю рве з під ніг і що хвиля то у того, то в сеї, що стоять із краю, закидає кожухи та спідниці на голову, здирає шапки та хустки, мов собака торгає запаски та рукави. Заціплюють зуби з холоду, отуляють ся чим хто може, втискають ся в стиск і простягають шиї, вирячують очі і насторожують вуха, щоб хоч що трохи почути з того, що говориться в коршмі, в широкій шинківни. Бож не для п'ятики вони зібрали ся тут сьогодні. Певно, бородатий Юдка рад їх зборови; сам він і його сини Сруль та Абрумко знай ляскають патинками, мов слижі в хворості звивають ся прошмигаючи поміж людей, та набирають нові і чим раз нові лівари та конви горівки, щоб заспокоїти прагнущих та розпалених Грушатичан. Але Грушатичани ледво зиркають на Жидів, не звертають на них уваги, хиба декотрий потручений Жидом обернеть ся, плюне та кликне:

— Тьфу, щезай бідо!

А всіх увага звернена там, до того кута, де сидить старшина громадська, де гомонять голоси, ведуть ся розмови виголошувані майже криком, підіймають ся кулаки та ригають ся лайки й проклятя.

— Цитьте! Цитьте! Війт говорить!

— Що він має говорити? Панський підлизень!

— Не хочемо слухати! Війта не хочемо слухати. Він нас дурить!

— Цитьте бо! Не можна без того. Най скаже, що має сказати.

На хвилю втихає. Біля стола метушня. На стіл вискакує підсадкуватий, червонолиций чоловік, увесь уже спотілий, розгорячений, і кричить.

— Ідете завтра на панський лан?

— Ні, ні, не йдемо! Най він западеться ся! Досить ми на нього ходили. Не хочемо! Не хочемо! — заревли нараз усі голоси в коршмі й за коршмою, аж вікна забреніли і ціла коршма немов затрясла ся. А деякі голоси з заду додавали:

— Буком вйта! Буком панського підлизу! Най не сьміє нам і згадувати про се!

— Буком його! — риплять голоси з надвору. — Тягніть зі стола! Не хочемо слухати.

І сотки рук, судорожно зіппляючись і немов торгаючи з далека вйтові поли, простягають ся зі стиску до гори, бо їм нікуди инде протягнути ся. Але вйт мов підсадкуватий британ стоїть твердо на своїх лапах; такими криками його не залякаєш.

— Панове громадо! — реве він на все горло, так що заглушує загальний гомін. — Послухайте хвилю. Я-ж вам іще нічого не сказав. Ще не знаєте, що хочу сказати.

— Кажі, кажі!

— Пан дає по два сороківці за день ораня.

— Нехай давить ся ними! Не діжде! Не підемо.

— А по три хочете?

— Не хочемо, не хочемо. І чотири не хочемо про пана.

— Пан казав, що ще нині в ночі вишле штафету до ляндсдрагонів.

— Най шле й до дідьчої матери! Робити йому не підемо.

— Весна припізнила ся. У нього ще й скиби не орано.

— І в нас не орано. Але нема панщини! Нема панщини! Най оре зубами, най дре землю ніхтями!

— Панове громадо, завтра скоро сьвіт прийдуть ляндсдрагони.

— Най ідуть. Ми вже бачили їх. Знаємо їх! — ревла громада.

— І буде те, що торік було.

— Нехай буде. Нехай буде що хоче, а ми добровільно на панські лани не підемо робити.

— Го, го, знаємо, чим то пахне! Зараз пани до цїсаря побіжать і скажуть: „Ади, хлопи самі добровільно йдуть до нас на роботу, а ти панщину скасував. Верни панщину, бо ті люди звикли до неї. Їм найліпше з нею, а як її скасовано, то вони бунтували ся“.

Ті слова вимовив Яць Коваль ставши на ослоні межі вікнами. Се був знаний уже, а проте влучний аргумент у панщизняних дебатах, які вели ся отсе вже два роки в Грушатичах. Усі мужики ахнули в один голос.

— А правда! Мере правда! Чуєте, люди? Чуєш, вйіте? На що нас ведеш? До чого нас намовляєш?

— Але панове громадо, — кричав вйіт, — хиба-ж я вас веду на панський лан? Хиба вас намовляю на щось лихе? Я-ж вас лише запитую. Пан мені казав запитати вас — і питаю. Не хочете, ваша річ. Я-ж вас не буду намовляти, тай ви не діти, щоб дати ся мені на підмову.

— Добре, добре! Так же й говори! — почули ся голоси одобреня з тих самих кутів, відки перед хвилию ревли окрики обуреня і простягали ся руки до шарпаня та затиснені кулаки.

— Та я того... Я не маю вам що більше говорити, — сказав вйіт і похилив ся, щоб злізти зі стола.

— Як-то не маєш? — скрикнув Яць Коваль, усе ще стоячи на ослоні. — То ми лиш того зібрали ся нині?

— Я зробив лиш те, що пан наказав. Маю вашу відповідь і занесу її пану.

— Та гов бо, вйіте, — знов крикнув Яць Коваль, — та чекай! Коли ти з нами не маєш що говорити, то ми маємо з тобою.

Вйіт якось ні в тих ні в сих покрутив ся на столі обводячи очима громаду, над якою тепер залягла хвилева мовчанка.

— Хто має що мені говорити, най говорить.

— Віддай папери! — загукали голоси.

— Які папери?

— Наші, громадські. Інвентарі, йосифінські інвентарі!

— Я ніяких ваших паперів не маю, — відповів вйіт якось несміло.

— Як-то не маєш? Як то не маєш? А де подів?

— Продав пану наші папери? Наші інвентарі, наші потвердження, наші декрети і привилеї? Говори! Признавай ся, бо не вийдеш відси живий! Говори!

Знов почав ся страшенний репет у коршмі і довкола коршми і знов затріщала коршма не знати чи від напору збенжеженої юрби, чи від скажених ударів вітру.

— Виж мені ніяких паперів не давали, — промовив вйіт, — то я вам нічого й віддати не могу.

— А певне, бо тебе пан з мандатором вибрав! Ти не наш вйіт! Ти панщизняний вйіт! Маєш папери? Віддавай папери і забирай ся до тристенного. Не хочемо такого вйіта. Вибере-

мо собі свого, з власного вибору. Такого, щоб за нами стояв, а не за паном! Злізай! Віддай папери! Папери! Папери!

— Але-ж панове громадо, — ще раз правдав ся вїт — я-ж не знаю, які ваші папери.

— А які маєш?

— Та якісь там пан сендзя передав мені два роки тому, ще як панщина була. Та я їм не придивляв ся. Дав мені в скринці — досить важко в руки взяти, — зложив і замкнув при мні, а ключ сховав у себе в шуфляді. А скринку я взяв до себе і держу доси. А що се за папери, чи ваші чи панські, я того не знаю. А сендзя заборонив мені остро нікому за них не говорити і нікому їх не показувати.

— Наші вони, наші, наші! Небіщик сендзя все нам натякав на них, все нам говорив: — „Я маю такі папери, що вам колись дуже стануть у пригоді“. Віддай нам їх! Зараз віддай!

— Як же вам їх віддам, коли їх не від вас маю?

— Байка! То наші папери! Зараз давай! Зараз тут, на стіл клади! При всій громаді!

— Але що мені пан сендзя скаже? — крутив ся вїт.

— Який сендзя? Той, що тобі дав ті папери? Адже він уже небіщик! Тю, тю дурний!

— Та сей новий їх тобі не дав. Може й не знає за них. Що йому до них?

— Знає, я показував йому, як настав. Відімкнув скриньку, переглянув, дещо забрав із собою...

— Ах ти тумане! Заукали з усіх боків, — та на що-ж ти дав? От тобі й на! Певно забрав що для нас вартне! Небіщик сендзя був наш приятель, хоч остро судив на буки, а сей панський підлизень.

— Ну, і що, як узяв? Що, як узяв? Певно передав пану? — допитувались у вїта ті, що стояли ближше.

— Та ні, панове громадо! — запевняв вїт і мов лоза хилив ся до долу. — Богом вам клянусь, зараз же другого дня віддав, ще й запевняв, що всі. На, каже, почисли, чи стілько, скілько я взяв учора. Тямиш, кільки було? — Двадцять п'ять актів, — сказав я. — На-ж, маєш їх. Перечисли, чи котрого не бракує. І ретельно, ані одного не бракувало, всі були. І всі там лежать у скриньці.

— Тумане! А ти дивив ся, чи то ті самі? — гукнув із під стіни Яць Коваль.

— Та по чім я пізнаю, чи то ті самі? — простодушно признав ся вїйт. — Я-ж не письменний. Печатки ніби ті самі, шовкові нитки, що ними позшивані акти, також ті самі, тай печатки ніби ті самі. А що там у них пописано, Господь сьвятий знає. Я на се сліпий.

— Туман! Сліпцун! Одузив його проклятий! — заревла громада.

— Алез панове громадо, чей же пан сендзя — —

— Що він за сендзя! Начхати на такого сендзього! — ревли розлючені люде.

— Ми його на шматки розірвемо! — гукали одні.

— На гродзів мак посічемо! — репетували иньші.

— Геть роздруцкаємо! Зараз ходімо до нього, най віддає наші папери, бо йому куца година буде.

Вїйт у почутю своєї правоти випростував ся і знов крикнув приглушаючи загальний гармідер:

— Панове громадо! Гей панове громадо! А цитьте бо! Щеж ви не вислухали мене.

— Ще щось маєш крутити?

— Не крутити, а правду сказати. Адже я сказав вам, що папери у мене.

— Показуй! Подавай! Викладай на стіл! — гукнула громада.

— Алез скринька у мене дома, в коморі.

— Біжи й принеси.

— От я зараз, — мовив вїйт і другий раз нагнув ся, щоб скочити зі стола.

— А гов, панове громадо! — гукнув якийсь голос із під печи. — Не пускайте його самого, бо втече.

— Та куди втечу, дурний Халавку? — огризнув ся вїйт.

— Втече, втече! — репетувала вся громада. — Не пускайте його самого! Він нас дурить. Утече до двора і що йому зробимо!

Ледви-ледви заспокоїла ся громада, коли з поміж гурту, що тис ся коло стола, зголосили ся три чоловіки готові з вїйтом піти до його хати і принести сюди таємничу скриньку. Задля великого натовпу народу в коршмі і біля коршми вїйт і його кумпани вибрали коротшу дорогу: виняли вікно з рами і вилізли на двір — один делегат на перед, потім вїйт, а за ним ще два делегати. Як обережність, то обережність.

А в коршмі й довкола коршми по їх відході знов підняв ся шум як у млині, де разом теркотить дванацять питлів і реве вода на лотоках і гуркочуть колеса та скриплять вали по деревляних брусах.

— Отто міні вїйт! Смаровіз не вїйт! Свині йому пасти, не в громаді значити. Го-го, знають пани, який їм вїйт найліпше до вподоби. Не хочемо його! Ані одного дня більше! Най щезає зо шумом, бо наробить нам ще гіршої побліки. Тепер тяжкий час, треба доброго газди в хаті, а ще ліпшого в громаді. Вибираймо зараз нового вїйта. То буде наш, громадський вїйт, а не панський вірник!

Оттакі окрики та уваги сипали ся з усіх кутів коршми, з сїний і з надвору крізь вікна. Сьмілість здержувана в часі панщини силою панського нагніту, буків, диб та колодок, тепер проривала ся, як вода з розірваної гати, шуміла і бурлила і бризкала піною і зносила все, що стояло їй на заваді. І скрізь по громадах ішла така хвиля; народня ненависть до панщини шукала собі всяких можливих упустів і знаходила їх усюди.

— Кладімо вїйта! Кладімо вїйта. Кого кладете на вїйта?

— Андрія Халавка!

— Хому Зарічного.

— Ха, ха, ха! Ще десь є третий дурень он там під берегом. Кладіть і того!

— Яця Коваля.

— Що нам Коваля? Коваль з присілка. Треба селового.

— Костя Думяка.

— За молодий ще. Торік з війська вийшов.

— Письменний! Бувалий.

— Бував на лаві і під лавою.

— Чи то мало у нас письменних? Он Чапля Стефан! Он Онефір Гаврило!

Назви кандидатів літали як жмені снігу кидані на голову. А при столі сиділи присяжні та радні і щось глибоко міркували.

— Вїйта вибирають! Вїйта вибирають! — почули ся голоси з надвору і разом з ними розпучливі крики, проклятя та пицанє жінок.

— Медведю! Куди пхаєш ся? Адже ноги мені роздавиш.

— Вїйта вибирають, а нас не пускають? Розступіть ся! Пускайте!

— А ви від коли маєте голос при виборі?

— Як то? Від коли й ви. Нині перший наш вибір. Усі маємо голос.

— І баби?

— І баби! І баби! — почули ся завзяті писки з усіх боків. — Або то баби щось гірше від вас?

— Як би не баби, то би хлопів і на сьвітї не було.

— Пускайте нас! І нас! І нас!

— Та чекайте! — гримнув хтось із середини в двері. — Адже ще не вибираємо. Ще лише подають голоси, на кого би хто хотів.

— Кладіть мого чоловіка! — запищала якась жінка. — Такий добрий, що хоч і до рани приложи.

Присяжні й радні біля стола повставали з ослона. Один виліз на стіл.

— Панове громадо! — крикнув. — Говоріть, кого хочете мати вйтом у Грушатичах?

Гомін змішаних голосів був відповідю на се питанє.

— Так не можна. Говоріть одного.

— Ми кождий хочемо свого.

— То погодіть ся якось. Ми вам будемо казати одного за другим із тих, що їх тут зголошено, а ви голосуйте, чи годите ся, чи ні. Отже Андрій Халавко.

— Та то крайній дурень. На сьміх його подали.

— Хто дурень? Я дурень? — крикнув ображений Халавко. — Сам дурень, хто таке говорить.

— Хто за Андрієм Халавком? Нема нікого.

Регіт цілої юрби.

— Хто за Хомою Зарічним?

Знов регіт.

— Не ображайте чоловіка. Він вам нічого не винен.

— Не беріть дурня на зуби! — додав хтось із кута.

Знов гармідер. Знов ображений упоминаєть ся за свое добре імя. Коли викликано Яця Коваля, прийшо до суперечки. Горішняне були за ним, долішняне против нього. Чули ся голова: „Дурню!“ „Чи сам дурень!“ „Не тручай ся!“ „Ой мої ноги!“ „Чи ти сказив ся?“

Присяжний стояв на столі і не міг зміркувати нічого.

— Ну, якжеж панове голосуєте?

— За Ковальом. Против Коваля. І я, і я, і я!

— Знаєте, хто за ним, най підійме руку.

Бсі руки підняли ся.

— Значить, усі за Ковалем?

— Ні, ні, ми против! Не хочемо Коваля! — чують ся крики.

— Чогож підносите руки, коли ви против?

— Інші підносять, тай ми підносимо.

— Тьфу на таку моду, — крикнув розсерджений присяжний і зліз зі стола. — На вас би иншого пастуха треба.

— Не стулиш ти дзюба, присяжний? — почуло ся з ріжних боків. — Чи бач, хто нам за пастуха оббираєть ся! Ей, як би я був близько тебе, я-б тобі заїхав!

Такий розгардіяш стояв із пів години і гармідер робив ся щораз більший, жартливі або цинічні окрики покривали голоси присяжних, що за чергою, захриплі викрикували імена що раз то нових кандидатів. Перебрано їх уже більше як двацять, і ще ні на кого не було загальної згоди. Ще найбільше голосів падало на старого, дотеперішнього вїйта.

— Оттам у лихий час, — крикнув Яць Коваль, — перед хвилию ви готові були розірвати його на шматки як дурня, а тепер голосуете за ним!

— А тобі кривда, що на тебе не голосуємо. А зась тобі, Клепало!

Та тут почуло ся гуканє з поза коршми. Надійшов вїйт несучи під пахою скриньку, а за ним три делегати. З тяжким трудом, сим разом уже дверима влїзли до коршми. Вїйт знову видрапав ся на стіл, і піднявши в гору скринку в руках крикнув так, щоб усі чули.

— Панове громадо! Ось вам та скринка з паперами. Слушайте!

І він потелепав скринкою в повітрі, щоб чути було стуканє того, що було в її середині.

— Отворіть її! — чули ся голоси.

— Коли бо ключа нема! Ключ у пана сендзі, — мовив вїйт.

— Що нам до пана сендзі? Давайте ножа! Ми її зараз отворимо.

— Не треба й ножа, — мовив Яць Коваль, — ось у мене шило. Я на такі замки майстер.

Він справді був коваль і слюсар славний на всю околицю. Він лиш раз доторкнув ся до скринки своїм шилом і вона зараз отворила ся. Тоді вїйт держачи в одній долоні скринку другою почав один за одним виймати з неї папери і класти на столі.

— На, маєте! — приговорював він, — ось вам една ахта, ось вам друга, третя, четверта, пята... Хто ста письменні, ходіть сюди, прочитайте що в них стоїть написано.

Всі мовчали. Письменного в цілім зборі не було ані одного.

— Хто сте письменні! Гей! Ідіть громадські папері читати! — пішли окрики по коршмі й довкола коршми. Але ніхто на них не відкликав ся.

— Куме Стефане Чапле! — кричав вїйт роззираючи ся по коршмі. — Ото Божечку, був бим присяг, що Чапля стояв ось тут ще недавнечко.

— Стояв і вийшов. Мабуть пішов до дому.

— А деж Кость Думяк? Він же торік із війська вийшов, то чей ще не забув читати.

І Думяка не було в коршмі.

— Ну, щож будемо робити з тими паперами, панове громада?

— А Бог знає, що з ними робити!

— Я гадаю, що сховати їх знов до скриньки, — сказав Яць Коваль, — скриньку замкнути і най пан вїйт знов сховає їх у своїй коморі, аж запотребуємо.

— Добре, добре! Правду Коваль каже! — загуло довкола. Вїйт позбирав папери, зложив їх назад до скринки, а Коваль своїм шилом замкнув її знов так як була. Вїйт узяв її під паху і поклонив ся громадї.

— Чи так має бути, панове громадо, як сказав Коваль?

— Так, так! Просимо. Годимо ся! Най так буде.

Вїйт ще раз поклонив ся і сказав:

— Ну, то дякую за послуханє.

І третій раз схилив ся, щоб злізти зі стола. Та знов спинили його численні голоси:

— А наші вибори?

— Вибори! Вибори! Мусимо нового вїйта вибрати! — загукали голоси з посеред громади.

— Пізно вже! Смеркаєть ся! — відповідали инші.

— Кінчіть! Ми померзли. Вже сонце зайшло! — лунали голоси, а особливо жіночі з надвору.

— Мені час до дітей! Мені до корів! У мене чоловік хорий...

— До дому! До дому! Вибори на другу неділю.

— Най так буде! Добре. Вибори на другу неділю!

І густою юрбою повалили люди з корчми, живо розмовляючи про громадські папери, про старого вїйта і доконечність вибрати нового та про доконечність також нових „преліпотентів“. Се була, й сьогодні найважнійша справа, за для якої зійшли ся такі численні збори. Се справа пильна, бо дотеперішні пленіпотенти, вибрані ще 1845 р. під панським впливом оказали ся зовсім нетямучі, ні до чого не здали і занедбали, а хто знає, може й запродали найважнійші громадські справи.

— За тиждень! За тиждень ми з ними порахуємо ся. І нових преліпотентів виберемо. І нового вїйта. Мусимо вибрати, бо інакше загиблиця наша.

І нараз, на скрутї від коршемного доїзду до моста вся юрба спинила ся як вкопана. Всі аж роти пороззявляли і ніхто не міг сказати слова. Як то? А вітер? А той шум, що завивав у берегах Грушівки зойком конаючого? А те стогнанє, що доносило ся з ліса як стогнанє вола живцем рваного медвежими лапами? Що стало ся? Коли се все втихло? І чи справді втихло? Ні, анї духу не чути! Повітре, небо, дерева все мов заціпло, мов закаменіло, анї не ворухнеть ся. І ніхто з тої юрби, що товпила ся в коршмі й коло коршми, за палкою політикою не спостеріг, не відчув, коли затих вітер. Кождому ще стояло в ухах, що чує тріщанє коршми і шелест китиць вириваних зо стріхи та розриваних на тонкі соломяні жмутки в повітрі. А тут глянь, вітру нема! Деякі божили ся, що чули його ще ось-ось перед хвилюною; инші запевняли, що виходячи з коршми вже не чули його. А може лише не завважили, так здавна привикши до нього?

— Гей же! на дзвінницю! Дзвоніть! Дзвоніть на радість Кличте попа! Дзвоніть на людий, скликайте всіх! Правте молебн.

А над Ділом гасли власне остатні платки вечірньої заграви. Налягла нічна темінь. На луках із лотачу лунали голосні жаб'ячі хори.

II.

О дев'ятій годині того самого вечера в Йоськовій коршмі в ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних насипах, при столику осьвітленим смаркатою лоївкою сиділо кілька грушатицьких селян середніх літ, пючи вівсяне пиво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишеня вітру, і в своїм домі на присілку і ще у кількох сусідів. Він шукав і Думяка, але йому сказала стара Думячиха, що Кость ще по службі божій та по обіді пішов до близького міста, де мав сторгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого, Жиди замітали та мокрими стирками витирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-тотири господарі при пиві. До них присів ся й Яць. Між ними був Стефан Чапля, один із немногих письменних селян грушатицьких, що з доброї волі в церкві сповняв ролю піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також троха письменний, що колись служачи в війську навчив ся був там читати й писати по польськи й по німецьки і дослужив ся ранги капрала, але вернувши літ тому 25 із війська давно вже забув ті дрібки німецької мови, які він із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчив ся церковного читання, так що міг також прочитати в церкві апостола і допомагати дякови в церковнім співі. Дяк у них був старий і дихавичний, у громадянське жите не мішав ся і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той неfortunний Андрій Халавка, якого так собі з доброго дива подурняли на сьогоднішній громадї. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панциною, невчений і зроду таки троха тупоумний. Коли Яць Коваль війшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкидав руками та здвигав плечима, мабуть жалував ся на кривду, яка спіткала його тут нині „без даня рації“.

— А куди Бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Декому розносив готову роботу. Та вже з плугами замовили ся у мене двацятєро люда на завтра — дай Боже упоратись. Та от вертаючи й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас, — мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стояню та біганю таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола поруч з Чаплею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Все ж таки се були люди письменні і хоч у ряди-годи вмiли сказати дещо цікаве, Чапля головно з писанія, зачитуючи ся вільними хвилями в церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень і Венецію і Колошвар і Арад і Прагу та не одно з гарнізонового житя заховав у памяти та вмів цікаво оповісти. Тай ті два любили ромовляти з Яцем, що хоть сам не письменний, а все таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного Коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім у часі тісних років часто іздив на Поділе по пшеницю та до Садагури по кукурузу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люде, як він мовляв, дуже лакоми на тоту сьвяту сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Думяк, наймолодший між ними, се був завязок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських дїл на инший, не панцизняний лад і серед загального шуму та розгардіяшу забігала думкою в будуще, силкувала ся відгадати потреби села і способи дальші діяльності.

— Я все своє кажу, — говорив Чапля немов тягнуци нитку думок перервану вмiшанем Халавки, — треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрішне завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже післав гонця до міста по ляндрдрагонів, — додав Халавка.

— Ну, певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочи що зробіть?

— Не дожде! — вперто буркнули два инші селяни, що оперті на ліктях і понуривши голови над столом сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо дожде, — мовив Чапля. — Прийдуть ляндрдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так як торік було.

— І докиж то так буде? — запитав Халавка. — Панщину ніби дарували, і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдукиці, а цісарські ляндрдрагони.

— Я вам кажу, — озвав ся Яць Коваль, — пани все ще надіють ся вернути панщину. По всьому видно. Адже візьміть нашого пана: як би він був певний, що панщина не верне, то чи ж не мусів би був зараз по її скасованю понаймати собі слуг, закупити плугів та борін і взяти ся власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. впер ся: мусить громада обробляти мені, я не маю як і відки, — і ми мусили піти й обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає ляндрдрагонів. Видите, жиє в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернет ся назад.

— Господи, Господи, і ще якийсь Русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким мясом обросла, — завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць. — Що він за Русин? що в руського попа сповідаєть ся і причащаєть ся, до руської церкви ходить і руські сьвята справляє — овва. Не бійте ся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої сьвята нчс не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженив ся з Полькою і дома все по польськи, тай звичайно, як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого Русина! Лиш очи нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плавав, як нас ландрдрагони прали канчуками. „Мої діти! Що вам стало ся! Адже я ваш брат, Русин, а ви мені таке робите!“ А не бій ся, ландрдрагонам не сказав: „Дайте їм спокій!“

— І завтра знов буде плакати, я певний, — сказав спльовуючи один із слухачів.

— У нього м'яке серце, але тверде слово, — докинув Чапля.

— А Господи ж мій, та доки-ж того буде? — зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок, — сказав енергично спльовуючи другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися і схиляючись, щоб не вдарити головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище. Він був високого росту, о голову висший від найросліїших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав як виплодок якось раси велетнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна як щіть, обстрижена навпаки сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Думяк досі ще був парубком. У двадцятім році життя взятий до війська він вислужив „капітуляцію“ дванацять літ, а ставши фельдфеблем служив ще три роки, поки отсе торік не вернув до дому по батьковій смерті.

Аж тісно якось зробилося у ванькири, коли він ввійшов і випростував свою велетенську фігуру. Не мовлячи ані слова, не витаючи ні з ким він присунув собі з під стіни ослінчик до стола, товариші потіснилися троха і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли Жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обтер вуси і обернувшись до жида, що стояв за його плечима і також рад був почути новину, сказав:

— Жиде, марш! новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: „Ни, ни, я хиба що або що?“ і рад не рад вийшов із ванькири, одначе не зачиняючи дверей за собою. Думяк плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кодла!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що ліпшеб нам її не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісар панщину, чи ні?

— Як то ні! Дарував. Самі ми чули від комісаря. І патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданам панщину, роботизни і данини.

- Так, так, усі ми чули.
- В мене десь і патент друкований є, — мовив Чапля.
- І в мене, — докинув Халавка. — Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні між образами.
- Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартости.
- Як то не має вартости? — крикнув Яць. — Цісарське слово і не має вартости?
- Хйба хто перечить тому? — запитав Яць.
- Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Думак. — Сьогодні в місті чую: витрублюють, вибубнюють на ринку. Приходжу ближше, народу купа, а возний у середині вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошувати ся до уряду, дістануть облігації, а сплатити ті облігації мусить сам край.
- То значить ми! — скрикнув Яць бючи себе долонею по коліні.
- От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати, — зітхнув Халавка.
- А богатож тої сплати? — запитав Чапля.
- Вже я того не дослухав ся, чи шісьдесять, чи сто шісьдесять мільонів. Грубі мільони!
- Господи, аби нас усіх продав, то би такої суми не зложив! — скрикнув Яць.
- То з нас помалу стягнуть, не бій ся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще в двоє або в троє стілько процентів, аби ще й діти і внуки наші мали що двигати панщизняний тягар. Так тепер способу добирають! — з гіркістю в голосі мовив Думак.
- Але може то ще брехня? — закинув Яць. — Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?
- Але губерніяльний циркуляр! — завважив Чапля. — Значить, із цісарської губернії!
- Говоріть! губернія цісарська, а губернатор панський. Може справді губернатор на свою руку зробив се для панів.
- О, від того можна всего надіяти ся. Грабля Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.
- Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць.

— Польский недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Думяк. — Губернатор на свою руку не міг сего зробити. Се з Відня такий наказ, із цісарської канцелярії. Може там і наш губернатор причинив ся до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло стати ся без згоди самого цісаря.

— Старий цісар Фердинанд добрий був. Він би був на се не позволив. Він би обстояв ся при своїм першім слові. А сей молодий піддаєть ся панам, — мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили його. Вияснім йому, що нам нівідки платити таку суму! — почувли ся голоси мужиків.

— Так він нас і послухає! — завважив Чапля. — Може там пани наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте! — з притиском завважив Думяк. — Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнуто пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатили-б ми, як би було з за чого. А тож знаєте, що пани хочуть повідбирати нам усі наші праддівські ліси й пасовиска. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс запруть, купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовиско запруть — куди дінеш ся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули всі враз. — То ще гірше як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на лиці і притишеним голосом запитав Думяк. І зараз сам і відповів: За панщини атамани ходили по під вікна і кликали вас на панську роботу, а потім ви самі підете до атамана, ще й курочку або покладків понесете і клінно будете просити, аби вас приняв на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Думяк. — І не довго їм ждати. Відберуть нам ліси й пасовиска, то ми без худоби за два-три роки жебраки. Без паші худоби не вдержиш, без худоби гною не зробиш, без гною поля не справиш — і роби що знаєш.

— Не дай того Боже! мовив Яць Коваль. — Се-ж би бу-

ла наша загибель. Чень же нас іще Пан Біг не хоче нагло зо сьвіта звести.

— На Пана Бога всі надіємо ся, — мовив Думяк, — але Пан Біг сам сказав нам: „Бога взивай, рук прикладай“. Як так будемо сидіти тай на Бога надіяти ся, то нас воши присядуть.

— І щож нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісар таки зглянеть ся на нас, — перший розпочав Чапля. — Адже не може бути, щоб цісарови байдуже було, як його нарід гине та на жебри сходить.

— А тямши, Стефане, як було в тісні роки, — гризко завважив Думяк. — Скрізь нарід гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізують та ідять, а цісар як довідав ся про се, то змилосердив ся і велів роздати тим голодним людям по гурманови соли на кожду хату.

Гірко засміяли ся всі.

— Алеж цісарови податків не стане, як ми збідніємо, — реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Думяк. — Що цісарське, то все з нас зідруть, аби ми й як голі були. Тай не гадай собі, що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині се урвали — обійду ся, завтра того не стало — обійду ся. І так день за днем, рік за роком будемо вростати в свою нужду, як камінь у землю. Сьвіт нам затіснить ся, будемо темні і несьвідущі, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела — до стану голодної та повільної худоби, яку кождий водить і гонить, куди йому хочеть ся. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люди, ніби подібні до людий, але душа в нас не буде людська, а худобяча. Ось що найстрашніше! Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмять нас новим здирством. А їм одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, лише покірно гнє шию в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними як стовп п'їтьми, гнітила їх душі і кидала величезну тїнь на всю їх будучину. Ні, ніколи їм не вирвати ся з тої памороки!

З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і грозять ся стиснути їх на ново, ще поки вони й засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шісьдесят міліонів. Тай ще як би то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було і їм справді заясніла повна воля, щоб були „самі в собі, лише під зверхністю Цісаря“, як вони уявляли собі ту волю в своїх панщизняних мріях! Еге-ге, чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиска, грозять ся лишити їх на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенню панщини. Ну, щєб на тій землі їм а може й їх дітям можна було вижити, алеж народу примножуєть ся, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси й пасовиска, то що порадять їх потомки? Куди подадуть ся?

В такім заклятім крузі вертіли ся їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розпив ся, — завважив Яць Коваль. — Пани за часів панщини привчили нас до горівки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горівку, по стілько й стілько горців що року на кождий нумер. Хоч випий, хоч на гній вилий, а горівку відроби! А тепер настала ніби то воля, а мужик лишив ся невольником коршми. Підіть по селах — дивити ся страшно! В кождій коршмі день у день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійки. Самі з собою гризуть ся, самі себе бють, свою кров з горівкою мішають. Адже як так далі піде, то за кілька літ не пани, а арендарі позабирають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що пяницї батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замісь іти наперед, усе поколіне буде йти в зад, буде глупіти та туманіти, — знов з гіркістю в голосі додав Думяк.

— І нема на то ради! — мовив Чапля. — Вже чого, чого, а горівки наш чоловік не покине.

— Треба би пробувати, — мовив Яць оживляючи ся. — Аджеж то загибіль наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскуджене.

— По інших краях, у Чехії та Моравії засновують при кождій церкві брацтва тверезости, — мовив Думяк. — Присягою вяжуть ся не пити горячих трунків.

— І у нас то пробували, — відповів Яць, — та якось то не йшло.

— Хотів ти, аби йшло за панщини, коли пянство народу було просто панським інтересом! Ані піп залежний від пана не сьмів промовити за тверезістю, ані ніхто інший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам — ей, дранте, худобина! Куди його гнали, туди йшов на сліпо, а задуривши голову горівкою тим щирійше хилив ся в ярмі. Чи думаєте, що як би в Відні студенти, міщане та інші осьвічені люде не були повстали против гноблення та оглуплюваня народа, то ми б ще й доси і ще й сто літ не гнули ся в ярмі! О, певно! В нас тверда шкіра і сумліне спить, нас довго би бити й копати, поки в нас добудиш ся живої душі.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні на пні з'їдять, — мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу, — мовив Думяк. — А хоч би тверезість, — сеж можемо ми й самі голосити людя.

— То властиво попівська річ, — відізвав ся Халавка. — Може то нам не випадає брати ся до проповіді. Скажуть: коли не піп, не микай ся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекають ся! — відповів Думяк. — Попи народ лїнивий. Їм аби своє відчитати, наїсти ся та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: мені консисторія не велить.

— А може би піти до біскупа, най би він наказав?

— Щож, кого сверблять п'яти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А я вам раджу: зачинаймо від себе! Заложімо собі брацтво тверезости і вербуймо до нього людий. Кождої неділі по вечерні будемо коло церкви читати реєстр; такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготали ся.

— Без того не буде, — мовив Думяк, — та вже ми будемо дбати, аби тих переступів було чим раз менше. Ну що, згода? Зав'язуємо таке брацтво?

— Добре, — озвали ся всі.

— Лиш аби за се з уряду не було якого клопоту — з побоюванем мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я пю чи не пю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцяли ся привертати й інших. — А в неділю по вечерні оголосимо се коло церкви. Хто хоче не гинути в горівчанім багні, най пристає до нас. Спишемо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чейже народ отямить ся. І жидів витиснемо з сіл, бо яке їх тут діло? Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми скопати самі лінують ся та хлопських бабів кличуть. Лише горівку продають та затягають людей у свою лихву. То пявки, то вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забирають ся зо шумом. — Оттак фантазували наші товариші і чим більше балакали, тим якомсь яснійше робило ся перед ними, тим лекшим видавало ся їм виконанє їх плянів.

Та ось ще раз відчинили ся двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задріжали литки з давньої панщиняної привички, деякі ворухнули ся, щоб устати з місць на привитанє пана і „як годить ся“, поцілувати його в руку, але острій погляд Костя Думяка немов цвьяхом прикував їх до місць. Ніхто з них не рушив ся. Розмова на хвилю урвала ся.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний мужчина середнього росту, заживний собі, з шпакватим волосєм і білими як сметана вусами, що гарно визначували ся на його повнім, по молодечому румянім і гладкім лиці. Хоч Русин з роду (розумієть ся, попівського, не панського), він представляв із себе те, що називають „гарний тип польського шляхтича“; тай належність до руського обряду не перепиняла йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержувати ся шляхетських „старопольських“ форм житя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права рівні зі шляхтою, але вже з самої природи нездібне ні до якого самостійного житя, і коли б його не держати під буком, то зірвало би всякі рами людського порядку і вигризши та зруйнувавши все те, що висше від нього осьвітлою та цивілізацією, вигризло б і само себе як свора голодних собак замкнених у огорожі. Оттим то в часі панщини він поведив ся з мужиками остро, ніби то справедливо, в такім розуміню справедливости, як поводить ся розумний господар зі своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткуєть ся над ними без потреби, але дбає про те, аби всі були

рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обов'язки і — не брикали. Оттого хлопського „бриканя“ — розумованя про направу хлопського стану, про можливість полекші або знесеня панщини цісарем — пан Субота страшенно не любив. Як то, панщини цісар не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх ґрунтами записана в табулярних книгах, і сюди цісар не має права мішати ся. А коли справді комісарі в асистенції ляидсдрагонів у цвітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати губерніяльний циркуляр з донесенем, що спеціально галицьким селянам цісар дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердив ся і в присутности комісаря наговорив на цісаря таких слів, що комісар уважав себе в обов'язку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Що правда, там його не довго подержали і покарали лише грошовою карою, та про те пан Субота від того часу зненавидів усяку „німецьку“ власть у Галичині, наслану буцім то лише для здираня краю та для бунтованя селян против панів.

В осени тогож 1848 р. йому трафила ся друга немила пригода, що на всю решту житя вспіла настроїти його іронічно. Як відомо, Москалі йшли тоді на поклик австрійського цісаря на Угорщину помагати Австрії зломати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь витало Москалів як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народам зломати шляхетсько-панське ярмо, з разу на Угорщині, де те ярмо занадто вже розпаношило ся, а потім і в Галичині. До Грушатич закватировано пару компаній московського війська, що мусіло тут простояти кілька день, поки не надійдуть фурғони та военні багажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускати ся переходити гори. Оттут пану Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинув ся польський патріот. Начитавши ся Міцкевича „Пана Тадя“, де судія Сопліца підпоює Москалів, яких майже безпритомних вирізує польська шляхта, забавив і собі забавити ся в польського патріота і „wyrznać Moskali“ (вони з рештою належали до волинського полку і були чистісінькі Українці, деякі навіть латинського обряду). І от він змовивши ся з декількома своїми двораками, такимиж патріотами, як і сам, одного вечера суто угостив усіх Москалів оковитою,

а сам у ночі, коли вже всі спали, вибрав ся зі своїми кумпанами на різню. Справді по дорозі в село їм удало ся з засідки напасти на двох салдатів, що патрулювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Патролі одначе спасли ся втекою, а пана Суботу і його товаришів зараз при першій хаті арештували мужики, що упереджені про їх намір, не хочючи турбувати пняних салдатів, самі в потемках вартували біля них. Повязавши арештованих мужики ніби то не знаючи, хто вони, всипали їм що всипали, поки заалярмований нападком на патруль російський капітан зі своїми чинами не прибїг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлучених селян. Ті одначе настояли на тім, що їх звязаних відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчила са та справа в уряді, не було відомо на певно; пан з іронічним усьміхом говорив, що то був дитинячий жарт, глупий хлопський сполох і що він ледви випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне побите його слуг, а мужики говорили з неменшим насміхом:

— А чоґож ви пане зі своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули до дому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесеню панщини були коли й не виразно ворожі, то все таки холодні, подіктовані обопільним недовіром і підозріннями. Пан усе підозривав, що мужики ненавидять його, чигають на його жите, готові кожної хвилі впасти до двора, пограбувати все його добро і повбивати його з родиною. Натомість мужики підозривали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панами способів, як би завернути скасовану панщину або якимось іншим підступом загарбати мужиків у свою власть, що він інтригує і працює над тим, аби на кождім кроці шкодити та докучати їм. Отсей обопільний недружний настрій був неначе курява, що виступає зі свіжо розвалені руїни і на хвилю закриває сонце. Селяне не хотіли ходити на роботу до пана инакше, як під вояцкими канчуками; ніхто в селі не важив ся йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок, так що для всего сего пан мусів спроваджувати людей з дальших сіл, між якими аж надто часто попадали ся субекти деморалізовані вже давнійшим двірським житєм, а кілька разів навіть члени зорганізованих злодійських шайок, які обізнавши ся в дворі накликували своїх кумпанів і за ті за два роки вже

пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати чи то на плечах чи між ногами. Панські расові верхівці, якими величався грушатицький двір, перші впали жертвою завидючих очей і давно вже гуляли десь по російських степах; такоюж дорогою пішло й панське „фамілійне“ срібло, тоб-то закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатицями. За всі ті збитки пан сердився на тих, кого найблизше бачив перед собою, на грушатицьких селян, і позаочно лаяв їх і злодіями й розбишаками.

Та що се таке, що отсе він перший прийшов до них? Чи випадково лише вступив до коршми, чи справді щось тягло його сюди? Він мабуть надіявся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у душі, що застав лише кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко він сказав:

— Дай Боже добрий вечір!

— Дай Боже здоров'я! — відповіли селяне.

Пан наблизився до них і на його лиці загравав іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Позвольте сісти між собою?

— Сідайте. Тут у Йоськовім ванькирі місце кожному вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милости просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — осьміхнувшись підхопив пан, — а так без кусання зісти-б мене ради.

— Може хто й рад, ми того нічим по собі не показали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава! — скрикнув пан. — А хибаж то не ви бунтуєте громаду против мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуєтеся мені і моїй родині? Хибаж то не ви отсе вже другий рік держите мене в селі як заповіреного? Ніхто до мене не зайде, не поговорить...

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить ходити до вас і оббрівувати нас, — втрутив своє слово Думяк.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернув ся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Думяк.

— Все одно, — мовив пан, — але все таки можеш сказати, що я старав ся бути для всіх селян батьком і добродієм.

— О так, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж сльози в очах ставали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилю похитуюючи головою. Його іронічний настрій якомсь против його волі розвіяв ся і він почав з людьми говорити „від серця.“

— А все таки можете сказати, що я для вас не був злим паном. Інші гірші бували. Чи одного то з вас я поратував у тяжкім припадку, чи одному я на переднівку і хлібом і грішми й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис — ратувати мужиків, аби вдержати їх у таким стані, щоб могли відбувати свої повинности.

— І то признайте, що з під моєї власти вийшли ви одні заможними, інші троха біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрили ся в сьвіт та окрім тих комірників, яких намножило ся в селі за час вашого панованя в трое.

— Плодюча голота! — буркнув пан. — Але з моєї причини ані одна родина не змарнувала ся. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодіїв мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Сего нам пан доси не доказали, — застеріг ся Чапля. — Просимо нас не помовляти о таке, в чім ми зовсім невинні!

— А чорт його знає, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Яж Русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з наполеонівської війни доробив ся стілько, що купив отсе село. Я нераз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панцизняних відносінах і потішав себе надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені, — відповів йому Думяк. — Чужим людям можете се говорити, може вам і повірять, але нам тим баки не забете. А хочете бути нашим сусідом, то на се одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хибаж знесене панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчила ся, але тільки починаєть ся. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привитаємо як батька, а без сего ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при сих Думякових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згідним словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступи ся з двора! Покинь ту позицію, що вважаєть ся огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультурности! Він довгу хвилю ворухив губами, мов жвав щось гірке, а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ласка ваша?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимо ся обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люде, коли село купуєте! Деж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, се вам байдуже. Нині вже сьвіт дошками не забитий, гроші не позакопувані, хто хоче, а має на що, може їх дістати. А нам земля потрібна. Отсеї, що маємо, може ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиска, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, се нам важно. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ся панщина буде тяжша і нашим нукам буде гірше як нам.

— Мудро говориш! — іронізував пан, — але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим пращукам знов буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуть ся промисли, заробітки, повстануть фабрики, виростуть міста... Я добре придивив ся тому в Чехії. Тоді й селянам лекше буде. Аби нам лише

тепер загосподарювати ся та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по людськи, підвинути з темноти, з пянства... Адже бачите й самі, що як піде так далі, як ішло доси, то ми за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встоять ся, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Думяк. — І найпоряднішого розпука бере, коли дивить ся на те, що дієть ся довкола нас і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте самі за себе.

— От за се слово дякуємо! — з усміхом мовив Думяк. — Се було розумне, щире, панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємо ся, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас і катували на панщині, держали в темноті, ще й навчили горівку пити, а тепер з клаптиками землі випустивши зі своїх рук кажете: ви вільні, дбайте самі за себе. Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І маючи такі думки чого ви й обертаєтесь до нас зі своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, аби знов зроби́ти ся нашими панами, не потребуємо. Краще вже як вороги, то вороги, без зайвого балаканя.

— Алез я не ворог ваш! — скрикнув пан допечений до живого. — Я хотів би жити з вами в згоді й гармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Думяк.

— Ні, як батько з дітьми, — докінчив пан.

— Коли ви такий батько, — мовив Думяк вдивляючи ся йому в очи, — то дайте доказ. Хоч то може й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимо ся, вона дівчина розумна, роботяща і гарна, шкода, щоб пропадала між панами.

Пан аж кинув ся мов укушений гадюкою, і зірвав ся з місця.

— Хаме! — крикнув до Думяка. — З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирає! Як ти посьмів подумати про се?

— Овва, — відповів Думяк, — так то ви далеко від хамів. А з рештою я не признаю ані хамства ані панства. А дівчина мені подобала ся і маю в Бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люде, — крикнув пан звертаючи ся до присут-

них, — як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном, — відповів. Думяк. — Я вам про маєток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки, що виживою з праці рук і жінку з дітьми погодую. Вашого маєтку мені не треба.

— І не лаком ся! Отто до чого договорив ся! Ну, буду знати на далі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І не прощаючи ся ні з ким він ухопив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипалиж ви йому! — сказав Яць Думякови. — Ще такого зроду певно не чув.

— Най чує тепер! — сказав Думяк. — Цікавий я, що то він скаже після сього, як я до його дочки сватів пішлю!

— Та не вже ви на правду?

— А то щож? Не вільно мені? Дівка мені сподобала ся тай я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тимчасом коршма заповнила ся знов людьми, сим разом дівчатами й парубками, що збирали ся туди що неділі на танці. Заграли музики, почули ся ритмічні стуки чобіт о підлогу, співи та вівканя розбавленої молодіжи. Товариші повиходили з ванькира і змішали ся з юрбою. Думяк і собі пішов у танець. Дівчата горнули ся до нього, хоч знали, що він любить ся з панною із двора. Перетанцювавши пару разів він підчас павзи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі, підскоцькі мельодії, і знов затягнув сумної. Тони й мельодії були всім знайомі, та проте виконане було якесь незвичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росою, почали свистіти як вітер у берегах, сміяти ся як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Се не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і ща-

сте й надї. Се була жива істота, якась таємна душа, що з того деревляного струменту сьміяла ся, журила ся та ридала уділяючи їм своє чує. Всі не тямлячи себе йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакали ся як діти. І в самого Думяка сльози закрутили ся в очах. Він положив скрипку на столі і глянув по присутних.

— Ей, ви, дранте моє кохане! — промовив устаючи. — З вами хиба пити і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І за сим він вийшов, поки всі присутні мов засоромлені втирали сльози.

III.

Пан був сердитий. Справді, він наслухав ся сьогодні таких річий, яких не чував доси ніколи і про які в своїй панській заскоружлості навіть думкою не вів ніколи.

— Анархіст! Правдивий анархіст — бубонів він сам до себе, простуючи стежкою через сади на попівство. — Ну, чи чував хто таке з уст хлопа! Всі сьвяті основи житя, власть цісаря, повагу дідича, усталені порядки суспільні він топче ногами. Продай їм двірську посілість, щоб і слід не пах ніякого панства, дай йому ще, хамови, свою доньку за жінку, знизиди себе до того худобячого стану, в яким і вони живуть, жлопай з ними горівку в коршмі і валяй ся як свиня під жидівськими лавами, оттоді будеш їм любий, тоді назвуть тебе татом і сусідом! Ну, не дождете! І ще їй грозять! Певно, я в їх руках. Схочуть запалять, зрабують, убють — хиба я можу встерегти ся або оборонити ся против черні? Може справді краще спродати все і йти в місто жити? Ну, але того не дочекають, щоб я їм продавав свою землю. Як маю продати, то знайду їм такого пана, що їм потрафить доїхати кінця. Та поки що ще нема страху. Завтра прийдуть ляндрягони — знов готова бути біда, як почнуть бити, готово хлопство кинути ся на них і на мене. Та ні, вони як той кін турецький хоч великі, та дурні, не осьмілять ся кинути ся на „цісарських дітей“, стерплять так як терпили торік. Ні, поборемо ся. Поки уряд держить нас у своїй опіці, поти можемо дозволити собі дещо.

Отак покріпивши себе духом пан Субота добрав ся до попівства. Не стукаючи він отворив сінешні двері і подав ся

до покою, що був обставлений м'якими меблями і служив священникови як прийомна для гостей з висшого стану. Мужиків він звичайно приймав зимою в кухні, а літом на ганку, або в своїй канцелярії, обставленій дубовими лавами, таким же столом і такоюж шафою з метриками та парафіяльними паперами; до своїх покоїв не допускав їх ніколи. Шляхтич, він ні за що не міг стерпіти „хлопського духу“.

Грушевицький парох о. Квінтіліян Передримірський був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що вихована в аристократично-шляхетським дусі, в ненависти і погорді до мужика і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних викладах на так званих „руських курсах“ при йосифінським львівським університеті, які слухачам тих курсів тай їх старшим сучасникам, парохам „antiquae educationis“, тоб-то круглим неукам, видавалися верхом премудрости і змістом освіти. Отець Квінтіліян і доси залюбки цитував на память уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших священників з „нового студіюм“ зацукувати „теологічними“ питаннями в роді таких:

— Како может ся изобразити тіло человеческое?

І надармо підждавши на відповідь триумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже слухайте! Тіло человеческое может ся изобразити чрез понятіє машини, а то машини механичної, параболичной и гидравличной. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліян уперто хитав головою.

— Куди, куди вам молодикам! Слухайте, як нас учили: „Душа есть сушое, которое себѣ самому о себѣ самом и о вещах всѣх себѣ положених є свѣдомое“. Ось дефініція! Нете, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї і кривим оком дивився на „вторженіє хлопства“ в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство дідичне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Що до язикових оглядів він був безумовним прихильником церков-

щини і вживав „хлопское нарѣчіе“ лише в розмові, борони Боже в писаню. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацкий і інші їх товариші, що в 80-их і 40-их роках, не вважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народньої літератури, були в його очах молодики, новатори, знаряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська і духовна власть, бож і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником Поляків, уважаючи їх усіх за „підшитих революцією“ та обурюючи ся на їх заходи коло златинізованя руського обряду, на їх інтриги против руської ерархії та на їх зневажливе поведжене з руським сільським духовенством.

Нераз на празнику, по десятій лямпці вина він з иншими попами-патріотами затягав польську, але Русинами зложу пісню :

Kto Lach, ma strach!
 Car ostro zdrajców papiera,
 Wolność zmyślona odbiera!
 Paskiewicz niech żyje!
 Na zgubę — na czyję?
 Lachow, Lachow, Lachow!

Сі остатні слова вимовляли ся остро, з московська, і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліян кинув ся був у вир політичної агітації; на народніх вічах у маю і червні промовляв завзято против Поляків і за се потерпів; одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті „zabić rora, co na Polskę szczeka“; о. Квінтіліян таки й дістав дещицю і спас ся від гіршого лише розпучливим скоком крізь вікно на вулицю. В осени тогож року він зробив ся завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, тай тут знову потерпів несподіване „посрамленіє“ від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях загівав їх до того, щоб підписали всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та на диво, чим острійше і горячійше він промовляв за тим, тим опірнійше ставали против сего підписуваня грушатицькі мужики. Вони були принципіяльні вороги всякого підписуваня, бояли ся, що се буде „або на панщину, або на більші податки“ і ніякі докази та масні лайки о. Квін-

тіліяна (без лайок жадна його проповідь не обходила ся, і тут, в тих лайках він володів чудовим лексиконом щиро-народніх зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: „ґгомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо“. Тоді о. Квінтіліян ухопив ся остатнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламарови позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він і наскочив на горяче. В церкві зробив ся страшенний гвалт, посипали ся лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на сьвятість місця, але цабанили о. Квінтіліяну також порядним запасом свого лексикона.

— Попе, не мішай ся в не свої річи, а то звяжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаєш, що ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісаром, а не під попами. А ви би хотіли взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви би хотіли накинути на нас свою попівську панщину. Знаємо ми вас, пявки людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

І вирвавши від о. Квінтіліяна аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту) подерли їх перед його очима на шматочки, а самому загрозили, що його „обезвічать“, коли захоче далі займатися політикою. О. Квінтіліян вийшовши із ними разом з церкви мокрий як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужше і давав їм се чути в своїх щоденних парафіяльних та сусідських зносинах з ними.

З грушатицьким дідичем жив о. Квінтіліян також не в найліпших відносинах. Між ними ще за панщини раз у раз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського ліса, за право польованя, до якого о. Квінтіліян був великий охотник, за риболовство і тисячні інші придирки. О. Квінтіліян не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим „поганим ляхом“, як і інших дідичів. Дічич зі свого боку називав попа деруном і часто заносив на нього скарги до консисторії та до циркулярної власти за надужитя в рубриці *jura stolae*. Та про те вони, особливо тепер, по скасованю панщини, досить часто сходили ся

на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома крім немічної жінки і одинокої дочки (друга була замужем аж десь на Поділлі) ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб „відвести душу“. От тим то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтіліян був удовець і до того бездітний і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадю, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світа. Тож не диво, що й о. Квінтіліянови нераз хотіло ся побалакати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини, задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привитавши ся з о. Квінтіліяном, який власне встав був від вечері, пан Субота не сідаючи вхопив попа за пояс долоною і тягнувши його та торгаючи до себе не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Не можливо, єгомость, неможливо!. І відки вони такого духа набрали ся? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чим раз сильніше торгав о. Квінтіліяна, потрясаючи його наповнений живіт.

— Паночку, — відповів з косим усміхом о. Квінтіліян силкуючись увільнити свій пояс від панської долоні, — поперед усього я вам не трепета, якою-б ви були обовязані трясти, а по друге сідайте та висапайте ся — може чайку позволите? Пані Климентова, просимо чайку по скляночці — а по третє зберіть дух та говоріть порядком, що стало ся.

Пан Субота пустив єгомостів пояс, сів на фотель, відхлипав ся, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім пальцями обтираючи вуса витріщив очи і похилиючи ся до о. Квінтіліяна, мовив з таємничим притиском:

— Кажу вам, єгомость, кінець світа! Я вже думав, що в сорок осьмім році світ кінчить ся, та бачу, що ще мало на нас кари допустив Господь. Видно, ще гірше щось нас чекає.

— Щож таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан! — скрикнув немов ображений пан Субота. — Що ви, отче, звете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкрутом, то будете мати рацію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені бо не хочуть. Уся громада сприсягла ся. „Хиба під вояцькими канчуками будемо робити, а інакше ані руш!“ Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ляндсдрагонів і горівкою, напою, щоб добре-добре-добре били. Най мають, чого хотять.

— Сице подобаєт, — мовив о. Квінтіліян. — Хотящому будет і приложит ся. Вони то оправдують ся, що як би добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернути ся панщина. Вже я повчав їх і толкував і патент відчитував і поясняв, що цісарське слово невідкличне, — та що ти дурням зробиш! Не розуміють і не вірять.

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліян випростував ся і протягнув лице. Очевидно панське підозріне було вимірене на нього та на його собратів.

— Алез пане дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його.

— Ні, ні, я не про вас і не про сьвященників, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є, того не заперечите. Але тут щось гірше показуєть ся. Між ними самими показують ся далеко гірші фанатики. Нічого сьвятого, ніякої поваги — просто анархісти!

Пан Субота старав ся вимовити се слово так, щоб викликати як найбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите? — скрикнув о. Квінтіліян. — Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в нашім, у Грушатичах. Адже ось тільки що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагельом — як то його? — З тим довговязим Костем Думяком. Знаєте, аж мороз по мні проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таже за те шибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда, — бовкнув о. Квінтіліян, — подумати глибоше, то справді, на що нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте? — скрикнув нан зриваючи ся на ноги. — Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчають хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліяна пішли мурашки поза спиною від сих дідичевих слів. Він і собіж схопив ся з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Алеж пане дідичу! Я жартую!

— З такими річами не можна жартувати! — сказав дідич важко дишучи. — З огнем жартуєте. Адже хлоп як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то най не заваджають! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліян усміхнувся якось на кутні зуби і сказав гірко-солодко:

— Ну, пане дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив ріжниці. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний.

— А в 1846 році не кричали: Ні папа ні рора?

— Е, то Мазури! Мазури, то дич. Ані крихти релігійности не мають.

— Еге, еге, так ви й кажіть: Мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то Русин пильний ученик. Ніяка релігія не допоможе. Тай зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку? — крикнув панотець у почутю своєї гідности. — Хиба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца свого і матер свою?

— А про пана й байдуже!

— Про пана в заповідях нема, — мовив простодушно о. Квінтіліян, — але в проповідях то я часто згадую панів. Як прийдець ся пригрозити їм, то все кажу: нашле на вас Господь панів сто раз лютійших, як теперішні, а по смерти разом з панамі будете клекотіти в смолі безконечній.

— Е, вс—ти ся в таку релігію, панотче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та тож виразна намова до того, щоб панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінєм.

— Та я про добрих панів не говорю, — оправдував ся о. Квінтіліян, — а про злих як же инакше буду говорити? А що до релігії, то я просив-би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всьміхнув ся та плещучи о. Квінтіліяна по плечі мовив :

— Ей, отче, отче! З вами розговори ся по щирости, то вже зараз і образа релігії. Ніби то ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говорить ся. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб бояв ся, щоб не переступив своєї собачої границі, щоб не ласив ся на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнув ся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіне. Пан Біг — що таке Пан Біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин.

О. Квінтіліян слухав сеї богохульної мови щільно заткавши вуха і нарешті пропищав :

— Пане дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені як сьвященникови не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготав ся.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, я-ж вам іще не доповів про свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Костем Думяком.

— Воистину раб строптивий і прекословний. Individuum non subordinatum! — зітхаючи мовив о. Квінтіліян.

— Але уявити собі не можете, до чого він посуває свою безличність! — скрикнув пан. — Каже мені, найліпше зробіте, як продасте нам увесь свій маєток. Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданам?

— Справді такого у нас ще не було, — хитаючи головою мовив о. Квінтіліян, — але щож, дасть Бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того? — скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде. Мужики з землі живуть, їм вона й потрібна.

— А я хіба з божого духа жию? — гукнув пан.

— Ну, і ви з землі жиєте, певно, і я з неї жию, але ми на ній не робимо, ось у чім ріжниця. А вам як дадуть гроші

за землю, то ви собі осядете в місті і без журби, без клопоту, без гризні будете жити з самого проценту. І ні кому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Як би я так міг, їй Богу пішов-би геть із села.

— А відкиж вони стільки грошей візьмуть? — мовив пан уже лагідніше. — Тож не багателя! То сума! Сто тисяч чи двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не сердити ся, тільки сказати: і овшім, людоньки, з дорогої душі продам! Кладіть гроші на стіл і беріть собі все.

Пан звисив голову і міркував щось хвилину.

— Се правда! — сказав на решті. — Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку ціну заломлю, що за голови похапають ся. Добре. Але той гайдамака ще одно сказав мені, таке, що в міні аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець! — аж цмокнув о. Квінтіліян.

— Що? І се вам подобаєть ся?

— Хвалю за відвагу. Чомуж-би не попробувати щастя, ха, ха, ха! — реготав ся панотець. — Ну, але кажіть, що ви сказали би тим старостам, як би він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював-би їх як псів!

— А щож вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

— О, я б їм показав куди, від мене дорога! — сердив ся пан.

— А я думаю, що ви все таки спитали-б і свою доньку, чи хоче йти за Костя, — мовив панотець і на його устах загравав іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохаєть ся з Костем Думяком і часто сходить ся з ним на вечерницях у селянських хатах.

— Що, я-б її питав! — скрикнув пан Субота. — Що то я їй не батько, щоб не міг їй наказати? Їй уже графляли ся два пани, один навіть грабя. Ну, вона відказала їм і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний тай сам добре злямпартований, а другий п'яниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красенько за честь. Але щоб мені простий хлоп, тай ще такий анархіст сьмів думати про мою дитину тай навіть сватати ся до неї, сего як сьвіт сьвітом не бувало й-не буде.

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — знов якось іронічно додав о. Квінтіліян.

— Як то як Бог дасть? — осердився пан Субота. — Що тут Бог має диспонувати, де моя повна власть і сила? Тут мені й сам Бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її кому схожу. А мала-б іти за хлопа, то волю її поховати.

— Так-то-так, — мовив священник, — а все таки буде як Бог дасть, а не инакше.

— Ну, знаєте що, — сказав пан Субота, — то най вам буде як Бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер ще одно. Знаєте, я якось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам бояти ся? Ляндсдрагони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ляндсдрагони будуть тай поїдуть, а я все лишу ся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Підчас панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусіло бути, хлопа не сьмів ані скривити ся, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, щей підбунтованого такими анархістами, як отой Думяк, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Щож би я міг вам порадити на се?

— Могли-б. У вас там, у ваших Требниках є, десь чував я, така молитва, таке закляте, що мов невидимим муром може оградити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинання у ваших Требниках?

— Може де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Е, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних Требниках. Але боять ся відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що як би піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесеня духа, то зараз на місці сила тої молитви вбе його.

— Та в мене тут є старі писані Требники. Пошукаю, може знайду таку молитву.

— І ви були-б готові відчитати її на моім обійстю?

— Га, вже побачив-би. Коли то така небезпечна річ, то очевидно, ми-б мусіли сторгувати ся...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підпалять-

і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й снило ся мені таке і за кождим разом я зривав ся зі страшним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрий знак, — поважно мовив о. Квінтіліян. — Видко, нашествіє духов воздушних. А против них треба твердого заклятя. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч доси ніколи не доводилось уживати її. Ох, тяжкі часи настали. Духи воздушні зворушили ся і каламутять серця людські!

І він побожно завернув очи до гори і перехрестив ся. А коли пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і не вірячи в Бога дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи може він і сим разом підймав його на кпини. Тих панів ніколи не зміркуєш.

IV.

Ой несподіванки, ой несподіванки впали на пана Суботу! Всю ніч його мучили страшенні сні: то він кипів у смолі — проклятий піп наврочив! — то пік ся в огні і чув по всьому тілу страшенну спеку, поки не прокинув ся, то збунтовані мужики клали його на землю і брали ся приволочити його бороною. Ой Господи! Що збудить ся, то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилю, то знов йому всяка погань на сон набиваєть ся.

А рано ще не свитало, чує крізь сон тупіт коний, брязкіт ланцюхів, гейканє мужиків — ой Господи, бунт! Ідуть руйнувати, грабувати, різати й палити. Зриваєть ся — справді на ганку купка мужиків, а за парканом на дорозі довгий ряд коний. Мужики стукають до дверей. Пан перехрестив ся і вийшов до покою, з якого вели на ганок скляні двері. Не відчиняючи дверей він запитав крізь шибу:

— А чого вам треба, люде?

— Та на роботу приходимо.

— Як то на роботу? Хто вас пригнав?

— Та ми не худоба, прошу пана, аби нас гнати. Самі прийшли.

— Самі прийшли — повторив пан вухам своїм не вірячи. — Адже вчора кляли ся та зарікали ся, що не підете, а сьогодні що вам стало ся?

— Та то Думяк оголосив по селі, що можна йти.

— Чому-ж сьогодні можна, а вчора не можна було?

— того не знаТо пан ють? Адже ми до вчора вірили, що панщина ще не скасована, що цїсар дарував її лиш на пробу, чи схочуть хлопи добровільно панам і далі робити. То ми й постановили собі, аби нас різали, а на роботу не йти, хиба під цїсарським примусом.

— Отто дурні! Тай за те за рік скілько канчуків наїли ся! Ну, а щож стало ся тепер, що приходите добровільно?

— Та вчора Думяк був у місті та чув, як там витрублювали та вибубнювали, що панщина пропала на віки, а пани дістануть за неї сплату облігаціями.

— Отто новина! — засьміяв ся пан. — Та чомуж ви мене не спитали, я се ще перед роком знав.

— Як ми мали питати, коли пан усе такі забурені ходили та на нас вовком дивили ся?

Оттак розвязало ся непорозуміне і мужики немов на льотерію виграли, пішли на роботу до пана, щоб заробити хоч на тютюн та горівку, а пан урадуваний та розсьмішений їх непорозумінем вернув до покою.

Його жінка мала спаралізовані обі ноги і вже отсе пять літ її возили в кріслі. Зрештою вона була весела, жартовлива жінка і в противенстві до свого чоловіка не бояла ся нічого, а особливо мужиків.

— Я ім нічого злого ніколи не робила, а не одного й ратувала з біди, то в мене сумліне чисте і ніхто мені не зробить кривди. А ти — говорила до пана, коли сей жалував ся, що по ночах мучать його страховища, — ти видно маєш нечисте сумліне, то терпи тепер.

— Що там сумліне, — нерадо бурчав пан. — Я також нікому кривди не зробив. А що карав та в арешти саджав та сікти велів — то сеж моє право, сего вимагала дісципліна, без сего би чоловік між тим хлопством за пса поваги не мав. Без того не можна було.

— Ну, то й задоволяй ся тим, що мав колись повагу, а тепер не маєш.

Пана ся резолюція мало заспокоювала, та тепер вертаючи з ганку до покою, де вже на столі стояла заставлена кава, вн був івеселий і реготав ся сердечно.

— Представ собі, Мілечко, хлопи до вчора не знали, що нам за панщину буде плачено.

— Не знали? То як же вони думали?

— Мабуть думали: один цісар подарував, другий може відібрати. І все бояли ся, що як лише вони добровільно підуть до панів на роботу, то панщина верне знов, цісар велить їм робити на віки вічні. І для того воліли торік буки брати від вояків, ніж іти добровільно на заробок.

— А Господи! — скрикнула пані, — і так вони через свій недогад канчуків набрали ся! І ти знав се і не заспокоїв їх давно?

— Я знав? Хиба я знав, чого боять ся? Не хочемо йти на роботу, хоч нам які гроші давайте, тай не хочемо. Щож мені було робити? І по иньших селах було так само, і скрізь аж під ляндрдрагонськими канчуками робили.

— О Господи, Господи! — зітхала пані. — А я то скільки наплакала ся, скільки їх напросила ся!

— І шкода було твоїх сліз і слів. Дурня і в церкві, а руського хлопа й на свободі бють. Він не доріс до свободи, любить ярмо так як кобила батіг.

В тій хвилі почув ся знов рівномірний стук кінських копит і знайомий голос воєнної трубки. Се приїхали ляндрдрагони. Пан Субота голосно регочучись вибіг на подвірє і привитав ся зі знайомим капітаном.

— Пане капітане, за пізно прибули! — кричав він.

— А що стало ся? — з жахом запитав капітан. — Я й сам бояв ся, щоб не було якого конфлікту.

— Та нічого, Богу дякувати! — сказав пан. — Усе минуло ся, весь страх, усе роздразненє, вся їх упертість, усе се була тільки одна помилка. Представте собі!

І він почав капітанови вияснити, в чім було діло. Капітан також засміяв ся.

— Ну, такого б і не придумав! От іще фанатики! І дістали-ж торік за своє! Ну, але позвольте, що піду вашій пані ружки поцілувати.

— А я так раджу, пане капітане. Вашу компанію велю тут троха погостити, бо задурно їхала, і нехай вертає назад, а ви лишіть ся сей день у нас. І так ваша служба тут почи-
слить ся.

— Добре, — мовив капітан і видавши компанії відповідну інструкцію пішов до покою.

Привитали ся з панею Суботовою, капітан випив каву, яку подала Галя, і тільки зачав оповідати якісь міські новини, коли служниця вийшла і сказала пошепки до пана:

— Хлопи прийшли, прошу пана.

— Що за хлопи?

— Та так із села.

— Чого хочуть?

— Та хочуть поговорити з вельможним паном.

— А багато їх?

— Та два... чи три.

— Преси їх сюди.

За хвилию вийшов Яць Коваль і Степан Чапля, сей остатній держав хліб під пахою.

— Слава Ісусу Христу, — сказали вони.

— Слава на віки. А чого ви, люде?

— Прошу вельможного пана, просимо хліб святий на стіл положити, — сказав Коваль.

— Кладіть.

— Просимо вельможного пана, чи позволите нам сказати те слово, за для якого ми сюди прислані?

— Кажіть.

— Отже ми ловці молодці, сім літ на лови ходили, до сего краю заблудили. Прислідили ми куніцю.

— Ах ви драбуги! — скрикнув нараз пан зірвавши ся з місця. — Ви смієте?

— Ми-ж просили у пана дозволу, — сказав спокійно Яць.

— І ви сміли приходити до мене з такою безличністю? Хто вас прислав?

— Вельможний пан знають так само, як ми.

— Де він? Кличте його сюди!

Думяка не треба було кликати. Він весь час стояв у передпокою і шептав зі своєю улюбленою Галею.

— То ти Костю на правду робиш собі сміх з мене? — визвірив ся на нього пан.

В тій хвилі капітан устав з місця, підійшов до Костя і подав йому руку.

— А, Думяк! — промовив до нього, — ти вже на урльопі?

— За абшитом, пане капітане. Пятнацять літ *treu und redlich* прослужив.

— Ви його знаєте? — запитав пан.

— Ну, якже, хто би не знав Думяка, що був *Vordermann* у гренадерськiм полку! Любимець усіх генералів. А ви чули, як він грає? Знаєте, будши в Відні заслухав ся, як грав Паганіні, тай почав собі-ж на той спосіб. Варто послухати! Граєш іще, Думяк?

— У мене тепер роботи багато, рідко коли і в неділю за скрипку беру ся.

— Генерал від гренадерів дарував йому скрипку. Талановитий чоловік, шкода, що невчений. Але що ви тут за комедію показуєте? Бо я не зрозумів, що сей чоловік] говорив і по що вони хліб на столі поклали?

— Се у них звичайні обряди при сватанню, — сказав пан. — Я також з разу не догадав ся.

— При сватанню? Значить, прийшли пана дідича просити на весіле?

— Дідька лисого на весіле! — скрикнув пан. — Прийшли сватати мою дочку за отсего опуда!

— Ви? Думяк? — дивувався капітан.

— Так, пане капітан, до розказу. Я чесного роду, тепер вольний чоловік і господар, панна Галя мене любить, до панства її не тягне і дала мені слово, що піде жити зо мною. От я й приходжу до пана дідича зі сватами.

— Мовчи, рекрутське вухо! — крикнув дідич удаючи, що дуже сердить ся, хоч на правду йому робило ся якось смішно з усієї сеї пригоди. — Мовчи, не смій мені навіть згадувати про своє дурацьке сватане. Я тебе ані бачити, ані чути не хочу, ти анархіст, ти на шибениці скінчиш, а моїм зятем не будеш як світ світом.

— Поперед усього,—холодно і спокійно відповів Кость, — до сватів чемні люди говорять без крику. Так уже звичай велить. Можете нас відправити, але чести нам не уймайте. І я вам не рекрут, а вислужений фельфобель від цісарських гренадерів.

— А будь ти собі сам вислужений дідько, то я тебе не хочу знати! — скрикнув пан і тупнув ногою. — Альо, старости, беріть свій хліб і забирайте ся з Богом до дідька!

Спокій і певність Думяка дратували його. Він аж зади- хав ся і спотів з пересердя, хоч на дні душі чув усю несеріо- зність і Думякового спокою і своєї сердитости. Сеж комедія, не жадне дійсне сватане, — думалось йому. Деж таки се чувано й видано! І обертаючи ся до своєї жінки, що доси весь час мовчала і дивила ся на ту сцену, промовив до неї:

— Мільцю, чуєш, що за комедію робить з нами отсей хамло! Він, недавній підданий і свинопас, підіймає очи і про- стягає руку по нашу дитину!

— Щож, — мовила пані спокійно, — треба її спитати, чи піде за нього.

— Що, її питати? — знов не на жарт озвірив ся пан. — Та яке вона має право рішати тут, де ходить о гонор усеї родини? Я її радше в монастир запру або в домовину зложу, а не дам за мужика.

— І я би радив запитати панну Галину, — сказав ка- пітан. — Адже як вона не захоче йти за нього, то все бала- кане відразу стає безпредметове.

— Еге, як не захоче! — мовив пан махнувши рукою. — Як би то вона була панна аристократка, з великими амбіціями і високим тоном, то певно би не схотіла. А тож вона у нас дурна, проста, зросла більше з мужиками, ніж з нами, то бою ся, що їй сей валило як раз буде до вподоби. Ні, краще ї не питати її.

Та мати вже позвонила срібним дзвінком, що лежав на столі біля її руки, і Галя ввійшла до покою. Була се дівчина 22 літ, крепка, здорова й румяна, з блискучими очима, низь- ким чолом і круглою як молоко білою борідкою, зовсім не похожа на дурну та просту, а навпаки, зовсім свобідна і са- мостійна в кождім своїм руху, в кождім слові.

— Галю, дитино моя, — мовила до неї мати, — ти зна- еш отсего парубка?

— Як же не знати, знаю! — мовила Галя і лице її обіл- ляло ся ще густійшим румянцем.

— І знаєш, чого він прийшов до нас?

— Знаю.

— І що скажеш на се?

— Піду за нього.

— Що? — скрикнув батько, хоч відразу надіяв ся та-

кої відповіді. — Підеш за нього, за хлопа, неотесаного, злидаря, що нині не пє, завтра може розпити ся?

— Що може бути, того ніхто не знає, — скромно але твердо відповіла Галя. — Я можу завтра вмерти.

— Воліла-б нині вмерти, ніж маєш таке говорити! — скрикнув пан, тепер почувуючи, до чого воно справді йдеть ся.

— Антоне! — з докором промовила мати! — Гамуй ся! Що ти говориш! Сеж наша дитина.

— Не правда! Не може бути моя дитина! — кричав пан забуваючи сам себе. — То якась хлопська дитина, яку тягне з двора під солом'яну стріху, до скипок, вівсяного журу та чоловічих кулаків. Моя дитина ніколи-б на таке не пішла.

— Таточку, — озвала ся Галя, — а що мене мало тягти до тих кавалерів, яких ви мені раяли доси? Їх титули, що один граф, а другий барон?

— А хоч би й так.

— А один сточений хоробою, на пів ідіот, а другий п'яниця і картяр, що видимо тільки й спекулював на ваш маєток. Я вашого маєтку не хочу і не хочу бути його додатком та його жертвою. Я вже повнолітня і хочу йти за того, хто мені до вподоби. А запирати мене до монастиря ані навіть держати мене в своїм домі против моєї волі ви не маєте права.

— Не маю права! — аж скрикнув пан. — А ти відки до того приходиш учити мене права?

— Бо бачу, що ви його не знаєте, коли таке говорите. Я такими словами не дам себе залякати.

— Побачимо, чи се пусті слова. А поперед усього забирай ся відси з покою. Що родичі скажуть, те й буде.

— Я родичів шаную, — сказала Галя, — але в таких річах, як замуже, маю свою волю. І на перед вам кажу, не мучте ся ніякими нарадами. Я хочу бути Костева і буду Костева.

— Против нашої волі?

— Тут я маю свою волю.

— Алеж я тебе проклянну! Я тобі ніколи благословенства не дам!

— То й не давайте. Обійду ся. Аби мене Бог благословив. І мама поблагословить.

Мати всміхнула ся до неї та не сказала нічого.

— Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посазі не дам! Іди гола з моєї хати!

— І піду. Хата, в якій мене на силу хочуть держати, була-б мені тюрмою.

— Ну, чи сказала ся дівка! — кричав пан. — Що вона говорить! Се ти, анархісте, так збаламутив її! — обернув ся він до Думяка.

— Я вам казав, пане, що я певний Галі, — відповів Думяк. — І думаю, що найліпше зробите відложивши свою сердитість і даючи нам своє благословенство. На ваш маєток-ані я ані Галя не маємо ніякого забалу. Коли хочете, зараз вам тут цесію підпишемо. А чи пустите її з дому голу чи одіту, се вже ваша річ. Я шукаю жінки-приятеля, щоб мені була до душі і щоб була господиня добра.

— Та що вона за господиня! — буркнув пан. — Нероба, двірська панна, марнотратниця.

— Се вже ви, паночку, говоріть таким, що її не знають, а я маю свої очі і бачу добре, що бачу, тай чую, що чую.

Сапаючи важко пан почав ходити по покою, а потім махнувши рукою на селян сказав:

— Вийдіть до передпокою. Порадимо ся!

Селяни, не беручи свого хліба, вийшли, і Галя з ними.

Пан Субота довго мовчки ходив по кімнаті, завзято крутив вуса і з під лоба позирав то на жінку, то на капітана, немов очима питав у них поради. Далі промовив до жінки:

— Що, Мілечко, яка твоя рада?

— Щож мені радити? Галя в мене добра дитина, послужна, роботяща, і я радаб бачити її щасливою.

— Але чи будеж вона щасливою за тим неотесаним мужиком, що всею своєю силою ненавидить панів? Адже він не забуде того, що й вона з панів, і певно дасть їй се не раз почувти.

— Ніби родовитий пан, граф чи барон не дасть їй десть раз швидше і грубійше почувти, що вона йому не рівня, що він узяв її з ласки, що вона простачка і негідна його! Ей, Антоне, Антоне! Згадай, що ми також не аристократського роду, а тепер не такі часи, щоб нам конче тягти ся туди, де нас не просять і не потребують.

Пан Субота задумався важко й похилив голову.

— Твоя правда, Мілечко! Нема потреби нам пхатися в ті панські-магнатські круги, де ми й до віку будемо прибудами та приймичами неналежними до їх сім'ї. Але сеж іще не значить, щоб ми зараз спускалися на дно і мішалися знов з тою чорною расою, з якої ледві вибилися наші діди й батьки.

— Вибилися або й не вибилися, — спокійно і розважно мовила пані. — Навіть житимемо мало від нього відірвалися, хіба більше звисли на його працю, відвикнувши самі від неї. Ні, Антоне, не вдавайся в такі думки, вони ні до чого не доведуть, а тільки можуть у нашім домі наробити лиха й грижі, розстроїти жите нам і нашій дитині. Сам бачиш, як живе Женя зі своїм вельможним мужем. Що їй з того, що має титул графині? А кілька разів зійдеться з мною, то вичекавши аж лишимося самі, кидається мені на шию, цілує мої руки та плаче-плаче та приговорює:

— Мамочко, мамочко, втопили ви мене! Нещаслива я на віки.

Для пана Суботи не було се ніякою новиною, що його старша дочка Евгенія, колись славна на весь край красуня, вийшовши за новоспеченого графика Ошустовського, розпусника й марнотратника, тепер важко бідує і опинилася над берегом економічної руїни. Правда, вона з вродженої гордості ніколи не признавалася батькови до свого горя, але батько турботними очима й сам не раз бачив, як сохне та вяне краса його дочки, як вона насилу здушує свої зітхання і потайно втирає сльози шовковою хустиною, і ся згадка в сій хвили дуже болюче стиснула його за серце.

— Ну, ти знов починаєш про Женю, — мовив він сердито і відвернув ся, щоб тою сердитістю замаскувати своє зворушене. — Сама хотіла графа, я її не силував... тепер має, чого хотіла.

— Сама хотіла! — з докором промовила пані. — А ти не хотів? А ти не возив її до нього в гості, не заохочував її кокетувати його, не задурював їй голову його титулом і звязками й протекціями? Ей, Антоне, Антоне! Досить тобі, що поміг утопити одну доньку, а ще й другу хочеш?

І вона нечутно почала плакати, затуливши лице хусти-

ною. Пан Субота знов почав сердито ходити по покою, а потім зупинився перед капітаном, що ні в сих ні в тих сидів як свідок сеї фамілійної сцени і тільки над тим і думав, як вибрати ся з сего дому.

— Вибачайте, пане капітане, — мовив пан до нього, — що заставили вас слухати сеї прикрої розмови. Отак нам не щастить з нашими дітьми! Син одинак уже був на університеті і згинув у поєдинку. Дочка одна бідує за графом, а друга — чуєте самі — наважила ся йти за мужика, підданого... Ну, чи чув хто таке? Адже се такий скандал, що я й подумати ясно про нього бою ся. А тут ще й жінка... ну, скажіть мені ви, чоловік чести, що мені тут робити і як поступити?

Капітан помовчав хвилю, морщачи свої густі брови, а потім сказав:

— Не легко мені радити в такій важкій справі. Тай відки я приходжу до того? Що найбільше хиба міг би сказати: обоє молоді подобають ся мені. Думяка знаю досить добре і маю переконанє, що він чоловік чесний і з характером. Що скаже, на тім стоятиме. А свою дочку ви ліпше знаєте, то вам і лекше зміркувати, чи вволити її волю, чи ні.

— Так то, так, ліпше знаєте! — сумовито мовив пан Субота. — Ніби то чоловік може знати жіночу натуру! Сьогодні сего хоче, а завтра давай їй чогось иншого. Захотіло ся — запрягайте, відхотіло ся — розпрягайте! Та тьфу на неї! Захотіла за хлопа, то нехай собі йде, а я за дочку не хочу її знати. А гов, люди, свати, ходіть близше!

Так він крикнув відчинивши двері від передпокою, де ждали доси свати й Кость Думяк. Вони війшли і стали мовчки біля порога.

— Ну, наважив ся ти на мене, — промовив пан до Думяка, — то нехай тобі буде по твому. Збаламутив ти мою дитину, бериж її собі, нехай вона тебе баламутить. Я від себе не дам тобі за нею нічого і ти підпиши ся мені тут, що нічого не жадеш.

— І овшім, — мовив Думяк.

— Так само й вона нехай мені підпише, що зрікаєть ся всього за себе і за свої діти.

— Се вже як вона схоче, — завважив Думяк, коли тимчасом пан Субота розсів ся біля стола і важким почерком

почав на аркуші стемпльового паперу польськими буквами (по руськи він не вмів писати) і з усякими обов'язковими ка-ракулями: „Interczyza czyli mimowolna z goda przedślubna między Panem Antonim Swoboda, i jego żoną, Emilią, z jednej, a Kosciem Dumiakiem i Haliną moją córką a jego oblubienicą, z drugiej strony. Stanęła zgoda wbrew mojej woli i bez mego błogosławieństwa, nie chcąc jednak iść wbrew woli córki i jej matki zgadzam się na to, żeby moja córka Halina została żoną wyż wyrażonego pracowitego Kościa Dumiaka i to pod następującemi warunkami:

Primo: wyż wyrażony Kość Dumiak bierze ją bez mego błogosławieństwa i sam swoim kosztem sprawia jej wesele, o czym ja, jej ojciec, i wiedzieć nie chcę i na takowe wesele zaproszonym być nie chcę i uczestniczyć w niem nie myślę.

Secundo: Wyż wyrażony Kość Dumiak podpisuje się на tym dokumencie i zeznaje wobec świadków wiarygodnych, że ani сам, ani imieniem swej żony, ani imieniem swych spadkobierców не będzie sobie роścił żadnej претензії до mego majątku або до jakiegokolwiek бідз jego części ani dla siebie ani dla swoich спадкобierców.

Tertio: Z bolem serca ojcowskiego zezwalając на ten ślub żаdam zarazem, żeby ani моя córka ani мій przyszły зięć не признавали się до żadного покrewienstwa ze мною і з мою фамілією і з tego tytułu не подносили жадных претензій ani прощб ani погрó-жек, lecz uważали siebie сами і были uważани ogólnie за obcych mi і zupełnie obojętnych.

Na tych warunkach stając і od nich nie odstepując podpisuję się рęką własną Antoni Swoboda.

Отсей документ написавши він посипав його піском, ще раз прочитав по тихо, поправив два-три блуди — бо писарство не було його ремесло, — а потім прочитав його на гo-лос усім присутним. Капітан усміхав ся, пані Емілія раз по разу здвигала раменами, але мовчала, тільки мужики слухали з набожним виразом на лицах, немов якого божого слова.

— Ну, щож, Костю, підпишеш ся під сею інтерцизою? — запитав пан.

— І овшим, коли пан дідич підпишуть, то й я підпишу.

— А ви, свати?

— Та ми що? Хиба то наше діло підписувати чужі ер-цетизни? — відповів Яць Коваль.

— То лише як сьвідки, Ковалю, як сьвідки, що ви були при тім, — заспокоїв його Думяк, і свати згодили ся підписати. Так само згодив ся й капітан, усе посміхаючи ся в вус. У жінки пан Субота навіть не питав, чи вона підпише, а зараз же покликав Галю, прочитав ще й їй свою інтерцизу і пресеріозно запитав, чи підпишеть ся під нею на знак своєї згоди.

— Я, таточку, — почала було Галя, та тут перебила її мати.

— Галюню, не підписуй нічого! Адже бачиш сама, що се все дурниця. Татко пописав таке, що ні в дрова ні в тріски. Най собі підписує він і хто ще хоче, най підписує й Кость, а ти до того руки не прикладай. А ти, дитино, не бій ся того, що там татко городить у своїй ображеній амбіції. Доки я живу, доти ти моя дочка, байдуже на те, з ким звяже тебе доля. А по моїй смерті моя часть — твоя, і ти не маєш чого журити ся татковими погрозами. Ходи сюди, дитино! Ходи й ти, Костю. Я вас благословлю щирим, не амбітним серцем, і я певна, що й Бог вас благословить!

Пан Субота при тих несподіваних словах своєї жінки став мов громом поражений, далі отямивши ся плкунув сердито, забурчав щось крізь зуби і вийшов з покою. Всі аж лекше відітхнули по його відході і скромна церемонія тих незвичайних заручин відбула ся без нього.

V.

У суботу Кость Думяк з Яцем Ковалем і другим своїм сватом пішов до отця Квінтіліяна, щоб дати на заповіді. Проте, щоб просити батька нареченої, не було що й говорити; наречена мала прийти просто до панотця, ніби на візиту, бо звичайного товариського житя між двором і о. Квінтіліяном задля браку в нього жіноцтва не було.

О. Квінтіліян знав уже від самого пана, яка йому трапила ся притичина з Думяком; пан з немалим жалем і обуренем оповідав йому, як Думяк розкохав його дочку і не посоромив ся прийти з мужиками і формально сватати її для себе. Панотець з низу не хотів вірити, щоб се було можливе в його парафії, а прочитавши панську „інтерцизу“ аж за голову вхопив ся з непритворного обуреня.

— Якже се можливо? — кричав він. — Адже се розбій на гладкій дорозі! Адже ті хлопи формально силують вельможного пана, силою відбирають вам єдину дитину! Я яко духовний не можу на се дозволити, мушу спротивити ся сему всею своєю повагою. Ні, то нечувана хлопська безличність! Такого ще не бувало і не буде ніколи. Я нізащо в світі не дам їм шлюбу.

— Гей, як би то було можна хоч церковною повагою розбити той шлюб, — зіючи мовив пан, — то се було-б дуже добре. Але бою ся, щоб з того не вийшло ще гірше.

— А то що може гірше вийти?

— Що підуть жити без шлюбу, на віру.

— О, я того не стерплю, — крикнув завзято о. Квінтіліян і вдарив кулаком по столі. — Такої паскуди в моїй парафії не було й не буде. Я їх жандармами розгоню.

— Ну, отче, того не зробіте, — відповів спровола пан Субота, — раз тому, що вона все таки моя донька і я кривдити її не дам, а друге тому, що й жандарм на ваше слово не піде робити безправства.

О. Квінтіліян почервонів як буряк.

— Га, коли пан дідич так кажуть... і самі того хочуть... У мене в селі скоро трафить ся такий соблазн, то я зараз шепну жандармови, і той як напишних розгонить. А коли вам се не на руку, то я...

Він аж задихав ся з несподіваного зворушення. Річ зразу байдужа для нього тепер набирала в його очах канонічної ваги. Він чув себе в праві не толерувати в своїй парафії нешлюбного подружя. Се його душпастирський обовязок і від того він не відступить.

— Ну, ну, єгомость, — мовив удобрухуючи його дідич — се ви вже говоріть кому иншому. Яж тут знає ціле сел о і добре знаю, що тут кільканацять пар живуть отак без шлюбу і ви зовсім спокійно толеруєте їх, лише під тим услівем, щоб вам раз на тиждень робили панщину. Ви думаєте, що я сліпий і нічого не бачу? Такий ви каноніст, як я канонік. Ні вже, ви мені з такими дурницями не виїздить, а говоріть по-важно: чи не можна би вам вплинути спокійним, духовним поученєм на того Думяка і на мою дочку, щоб вони покинули вої наміри і не робили скандалу? Ось що би для мене було

важно і ось чого я в вас хотів просити. А там уже що буде далі, як вам не вдасть ся, то про се ще буде час подумати.

О. Квінтіліян при тій пановій бесіді з разу страшенно розсердив ся, але нарешті помяк бачути, що пан не має наміру робити йому клопоти та тяганини за безправні жаданя панщини від селян. Він простягнув своє лице в низ, так що воно сильно видовжило ся мов у чоловіка близького до безнадійности і сказав розводячи руками.

— Пан дідич мають рацію — неморальности не викорениш жандармами. Тай що з того вийде? А що до моїх упімнень... ну, спробую ще, але не роблю собі ніякої надії. Що до панни Галі, то певно, се панночка з добрим вихованем і на неї я надію ся мати вплив. Але з тим Думяком, недовірком і анархістом, я ледви чи договорю ся до чого. Се поганий чоловік, правдива зараза цілої громади. Тут би радше пан дідич могли помогти.

— А то як? — запитав пан Собота.

— А просто так: прискаржити його в циркулі, що бунтує нарід, намовляє до непослуху властям, ну там... виступає против релігії і церкви... не шанує зверхности, — то може-б його як прикоротили або просто до криміналу замкнули. І пан би збули ся клопоту і я також.

— Вже то я, — в задумі мовив пан,—пару разів говорив з паном циркулярним старостою про того Думяка як про неспокійного духа, але що, староста, знаєте, Німець, держить ся того закона як вош кожуха, все мені відповідає: „Herr Schlachziz, gegen Geister haben wir keine Paragraphen. Покажіть мені його злі вчинки, то я зараз цапну його як і всякого иншого злочинця, а неспокійний дух — was ist daran juridisch? І я не міг йому сказати нічого, бо щож можу йому закинути? Ви кажете: бунтує. Добре, давайте сьвідків, де, кого й на що бунтує? А так на голе слово, то йому нічого не вдіємо. Як би то по давному, то можна би сказати, що вони нині всі від малого до великого бунтують, ну, але уряд видить усе те і не бачить у тім нічого небезпечного. А щож нам робити? Як собі дати раду з тим хлопством?

— Я все своє,—відповів на се душпастир.—Як не можна правом, то треба йти лівим. Заваджає вам Думяк, баламутить вам дочку — найміть собі охочих, а такі все найдуть ся,

пересядуть його десь у ночі, поламають руки-ноги, розчеплять голову і тоді відхочеться йому і бунтувати в селі і женити ся з двірською панною. Се у нас найліпший спосіб на такого неспокійного духа.

Пан Субота аж жажнув ся слухаючи сеї приятельської ради, вицідженої так спокійно, таким дружельюбним тоном. „Ну, попик! Ну душпастир!“ — мигнуло йому в голові. „Мало чим гірші перед півстолітем банди опришків організували тай самі на розбій ходили. Оттакому звір не свою душу, а своє тіло, тай бувай здоров!“ А потім промовив:

— Ні вже, отче, я иншої віри і на такі способи не подам ся. А як ви не маєте інших способів на навертанє грішників, то на такі способи я не бажаю вам успіха. Легко-б я й сам міг опинити ся під обухом, а в таким порядку чоловік ніколи не був би певний свого життя.

— Та я по щирости... так по сусідськи — задроботів о. Квінтіліян присуваючи ся до дідича і силкуючи ся взяти його руку, яку сей шарпнув геть від нього.—Пане дідичу, сеж я не зі злої волі... Знаєте, між людьми всяке буває, нераз годі инакше. А в тім я-ж нічого так лихого не хотів...

Та дідич не говорив далі нічого, але взявши капелюх вийшов із попівського сальона не здоровкаючи ся і не подаючи господареві руки. Сей своїм звичаєм почав бігати по кімнаті, цмокаючи, спльовуючи та ляскаючи себе долонею по чолі:

— Отто з мене дурень! — говорив сам до себе. — Отто я з великої щирости показав себе пану в гарнім світлі! Ну, нема що сказати, в гарнім! Тепер він піде скрізь голосити, що руські попи донощики та гайдамаки, без сорому і сумління. Ну, та на щастє при тім не було свідків, усе му можна заперечити. І все те задля дурного Думяка та його глупого сватаня! А нехай собі бере тату двірську телицю, буде мати з неї потіху. Що то мене обходить? Коли бо ні! Така вже свинська натура: аби лише прислужити ся пану! Ей, Квінтіліяне, не раз ти вже на тих прислугах попик ся, а нині найгірше. Дай собі з тим спокій, бо справді і люди тебе зненавидять і пан гордуватиме тобою. Адже ти бачив, не хотів тобі руки подати, пішов не прощавши ся. Ну, се була хвиля поздразнення; надію ся, що його сердитість швидко мине. Треба справді по змозі прислужити ся йому. Доберу добрих спо-

собів, аби розмовити ся з тим Думяком і виложити йому на розум, щоб не робив дурниці з тою панною. А там уже побачимо.

Оттак був о. Квінтіліян приготований на прихід Думяка. Сходячи до передпокою, де по звичаю чекали селяни, що приходили до панотця за ділом, він удав здивованого побачивши тут Думяка з його сватами.

- Ой, ти тут, Костю! А ти чого до мене?
  - Думяк підійшов, поцілував його в руку і промовив:
  - Хочу дати на заповіді.
  - Жениш ся?
  - Так, єгомосьць.
  - А з ким, рад би я знати.
  - Та єгомосьць знають її, Галя Суботівна.
  - Що, що, що? Галя... яка Галя?
  - Нашого вельможного дідича донька.
  - Ти що, здурів? Що ти говориш?
  - Що єгомосьць чують.
  - Як то, вона, панянка, мала-б іти за тебе, простого хлопа?
  - Щож, єгомосьць, що кому судило ся, те й буде.
  - Ні, се не може бути. І вона годить ся на се?
  - Зараз тут прийде, можуть єгомосьць саму запитати.
  - Запитаю, запитаю. А її родичі?
  - Мати благословила нас.
  - А батько?
  - Згодив ся, хоч і не благословив. Щож, його річ.
  - Без батькового благословенства? Чи чував хто таке?
- Сеж не може бути! Я не маю права шлюбу дати.
- То вже як єгомостева воля. А я чув, що часом дають шлюб і таким паннам, що без батькової і материної волі втекли з дому. От у нашого сусідного дідича Коритовського таке було. Та єгомосьць се ліпше знають.
  - Що мене то обходить! То вони собі в латинським обряді, ім усе вільно. А нам у наших святім греческо-кафтоличеським не вільно.
  - Могли-б мені єгомосьць показати той припис, аби я переконав ся, що справді не вільно?
  - О. Квінтіліян наморщив брови.
  - Е, буду я тобі показувати свої приписи, то ти захо-

чеш бути мудрійший від мене! Раз тобі кажу, що без батькового благословенства не можна дати шлюбу, тай годі.

— То єгомосьць не приймете від мене на оповіди?

— З таким браком не могу. Як батько не благословить — ні, не йде.

— Добре. Піду зараз до пана старости і запитаю, чи справді є такий припис?

— Що? До пана старости? — скрикнув уже сердито о. Квінтіліян. — Дам я тобі старосту! Що має пан староста мені до розказу в такій церковній річі, як шлюб? Вільно мені дати, а вільно й не дати.

— Ні, єгомосьць, — відповів спокійно Думяк, — говорить се кому дурнійшому. Вам не вільно не дати, коли нема ніякої канонічної перешкоди. А щоб дізнати ся, чи нема такої перешкоди, на те й голосять ся оповіди. І я прошу оголосити їх, а там уже побачимо, чи хто зголосить ся з перешкодою.

— Е, мудрагель ти, як бачу! Вже як троха сьвітла лизнув, то гадаєш, що все знаєш і можеш кождому диктувати: так роби або не так роби! А то, синку, так не йде! Ти знаєш своє, а я знаю своє і мушу свого держати ся.

— Та щож, навіть як є канонічна перешкода — перебив йому Думяк, — то й тут є способи, подають до консисторії або й до самого Риму тай виєднують дозвіл на шлюб. А за таку перешкоду, як батькове неблагословенство, то я ще й не чув. Прощу єгомосьця не робити собі зо мною жартів і прийняти на оповіди, тай оголосити зараз завтра першу оповідь.

— Го, го, так тобі спішно! — усміхаючи ся мовив о. Квінтіліян. — Та певно, панна гарна і посажна.

— Я жадного посагу не жадаю від пана дідича, — перервав йому знов Думяк.

— Он як! Чи бачив хто таке! Панну бере, а посагу не жадає! Панна і віно—голе коліно! Ха, ха, ха!

— То, єгомостику, так, — відповів на се Кость. — Я хоч не богач, а маю на стілько, що при своїй праці вигодую й маму-вдову і жінку з дітьми, як які Бог дасть. Богацтва не бажаю, праці не бою ся, а коли Бог послав мені таку душу, що мене любить і мені припала до вподоби, то гріх би був, як би я розлучав ся з нею. Що їй там дадуть, чи батько чи мати, то не моє діло, то її власне, на то я не числю

і в то не втручаю ся. Її річ мати діло зі своєю родиною, а моя річ дбати за неї відповідно до свого стану.

— І ти думаєш, що вона, двірська панна, буде відповідна до твого хлопського стану?

— Думаю, єгомосьць, що буде. Виж знаєте, я її ще маленькою вибавив і виносив на своїх руках, коли служив у дворі. Їх були дві сестри. Старша, тепер пані графиня, та була вроджена пані, горда, недотика, остра на слово; а ся молодша, то від разу видно було, що проста, щира, гадав би хто—хлопська дитина. Старша бувало дивить ся спокійно, як бють людей на панщині, забивають у колодки та морять голодом,—се було для неї щось таке, що так і має бути й не може бути інакше. А отся молодша, то при таких пригодах ховала ся геть і плакала, а дивити ся на людські муки не могла ніколи. Тай від малку була в домі якось так як наймичка. Старша строїть ся, на фортепяні грає, виспівує по французьки, а молодша все більше в кухні та в челядній, з дівчатами жартує та співає, тай робить з ними все що треба, всякого покривдженого та зневаженого потішить, запоможе а нераз і випросить від кари. Таку вже їй Бог ласкаву душу дав. І все собі скромна, тиха, трудяща, а оте двірське жите вважала собі за божий допуст, а не за жадне добро. Все її в село тягло, до хлопської роботи; все надіяла ся, що панщина ось-ось скінчить ся і що в селах почнуть ся нове, свобіднійше жите. Вона з тимі вчила ся, аби колись бути корисною на селі, вчила ся такого, чого ніякі панни не вчать ся. От за все те я її полюбив її як свою душу і чую, що без неї не міг би її жити на світі. А за що вона мене полюбила, то хиба Бог знає. Я з нею ніколи її не говорив про се, та мені її байдуже. Любов, се божий дар; кому дасть ся, бери її не оглядаючи жий нею як чистим повітрем та соняшним сьвітлом. Оттаке її мое, єгомосьць.

О. Квінтіліян не без внутрішнього зворушення слухав отсих простих, а так глибоких висловів хлопської душі. У нього самого тьохнуло серце; він пригадав собі свою молодість, з разу заглушену шкільними науками, потім зманеровану церемоніями та всякими забобонами, за якими засихало всяке щире та просте чуте, а нарешті прибуту стараннями за хліб, за наживу, де першою жертвою падала звичайно любов, а на

перший плян виступав клясовий чи власний інтерес. І він по скінченню семінарії „з фамільних обрахунків“ оженив ся з панною „деканівною“, значно старшою від нього, яка в додатку показала ся давно вже не панною, жив з нею як з ворогом у одній хаті, тим більше, що вона була безплідна, нарікав, що не будь вона, він був би висьвятив ся в целібаті і був би тепер єпископом, а коли вмерла забравши двацять літ його житя, поховав її без жалю, як ненависну заваду. І кілька то їх подібних буває між його собратами! Жиють і або заглухнуть зовсім у буденних клопотах, або кають ся та сердять ся весь вік на себе, на жінок, на все окружене, шукають чогось і не находять нічого, ані спокою, ані задоволення. І він завидував тому мужикови, якого жите складаєть ся так просто й натурально, хоч при тим так виємково й цікаво. Він подобрів і почав збирати метрики й прилади до писаня, коли на раз пригадав собі, що властиво нема ще панни молодой, без якої не можна писати протоколу.

— Ну, а деж твоя панна? — запитав він, та Кость не відповідаючи побіг до кухні, де вже добру хвилю сиділа Галя і розмовляла щось зі старою Климентовою. По хвилі вона ввійшла до попівської канцелярії. Була в панськїм, хоч зовсім простенькїм убраню, троха зарумянена, але без змішаня і заклопотаня. О. Квінтїліян уклонив ся їй чемно, просив сідати, а обертаючи ся до Думяка та його сватів сказав коротко:

— Вийдіть і заждіть на ганку.

Кость Думяк вагав ся якусь хвилю.

— Ну, чомуж не йдеш? — гримнув о. Квінтїліян. — Не бій ся, яж тобі панну не вкушу, будеш її мати цілу!

Думяк шез за дверима.

О. Квінтїліян обернув ся до панночки з чутливим батьківським видом і усівши на широкім кріслі напротив неї довгу хвилю глядів їй в очи та хитав головою.

— Панно Галю, — обізвав ся нарешті, — і що се ви робите? Як молода пташка вилітає з теплого гнізда, тай куди, на яке? Чи вам батьківська хата збридла, материнська рука не мила, пановане надоіло, що ви отак легкокомисно хочете покинути своє місце, свій стан, своє імя і спустити ся до хлопського стану? Чи ви обдумали, що се значить і яка тяжка се для вас переміна? Чи ви знаєте становище жінки в хлоп-

ській хаті і в хлопській родині, і ті тягарі та невігоди, які доводить ся нести тій жінці? Все жите в тяжкій праці, в гризоті, без відповідного товариства, на людській обмові, а ще коли трапить ся муж п'яниця та збиточник — подумайте лише, чи то для вас доля? Ваш батько противний вашому подружю з тим чоловіком, і просив мене, щоб і я сказав вам своє слово. Отже що до самого Костя — не буду вам на нього говорити ніщо негоже, але скажу лиш одно: ви за мало знаєте його, за надто довіряєте його словам. Се чоловік неспокійний і несталий, натура бунтівнича, не дійдете ви з ним до добра. А його мати — масна на язик, солодка на словах, але чи ви знаєте, що в ній кипить? Бою ся, що то вона вчарувала вас, аби вас притягти до свого сина, аби він був на все село один, аби його слава йшла, що має таку жінку, якої жаден хлоп не сьміє бажати собі. Подумайте, панно Галю, і про те, що вам доведеть ся зійти з батьківського двора сюди в село, в сю сільську темноту, де клубить ся віковична ненависть до панів, де не знайдете ані потіхи ані поради і самі стратите свою силу, коли захочете помагати їм. Хто їм pomoже, коли вони привикли з поконвіку до свого скотячого стану і не бажать собі нічого ліпшого. Мені аж серце красть ся на саму думку, що така гарна, розумна і людяна панна хоче втопити себе в такий баюрі.

Панна Галя поблідла троха при тих словах панотця, але швидко заспокоїла ся і всміхаючи ся відповіла:

— Помиляєте ся, панотченьку. Я дуже добре обдумала своє положене і бачу, що так, як я рішила, буде найліпше. Мене справді не тягне до панства, мені всміхаєть ся жите заповнене працею і осяяне любовю, і я даремно шукала такого житя між людьми мого стану. Не буду вам говорити, що я знайшла там, де зверхній блиск закривав брак серця і брак характеру, де часто за великою панською fumoю сиділа брудна спекуляція на мій скромний посаг. Я мала перед собою живий приклад моєї сестри, ясновельможної графині, що з болем серця носить свою графську корону і від першої хвилі свого подружя мушла покинути думку про всяке щастє. Те, що ви говорите про темноту хлопського стану і про положене жінки в хлопській хаті, се у вас — вірте мені, панотченьку — чисте непорозуміне. Ви зі свого становища дивите ся

з гори на тих простих людей і не привикли заглядати в їх серце, а з другого боку ви зовсім не маєте змоги заглядати в серце тих людей, яких уважаєте висшою верствою і в яких бачите лише зверхній блиск та панську гордість і недоступність. Як би ви пожили в їх сфері так близько як я, пізнали справжні уподобання та привички тих людей, то ви певно змінили би свій погляд і признали мені рацію, що не хочу доконувати своє жите в їх сфері. А що до Костя й його матері, то тут я скажу вам лиш одно: знаю їх обоє від маленької дитини. Думячиха виплекала мене своїм молоком, вибавила мене дитиною і обік моєї бідної хорої мами була мені другою матірю. А Кость — він вам не подобаєть ся саме за те, що відріжняє його від пересічного типу мужиків. Він як на свій стан досить освічений, бувалий у світі, гордий і самостійний, сильної волі і смілий у своїх словах і вчинках, і я не можу бажати собі кращого чоловіка. Певна річ, усяке замуже—льотерія як для жінки, так і для чоловіка. Всі надії на щасте спільного життя можуть розбитися, всі ілюзії розвіяти ся. Та хиба і в нашій панській стані воно інакше буває? Навпаки, для дівчини тут безмірно трудніше пізнати жениха, його характер і нориви перед шлюбом, значить, вона далеко більше йде на непевне, ніж я в отьому випадку, де мені судило ся від малечку пізнати дуже добре свого жениха й його матір. Що вам сказати більше? Я йду на сей шлях без ваганя, за благословенством моєї мами, а що таточко противить ся, се певно болить мене, але я маю надію, що він швидко подобріє і зрозуміє мене, а хоч би й ні, то для його задоволення не можу жертвувати свого серця і свого жита.

О. Квінтіліян слухав тих слів з повагою, яка личила до сеї хвилі, а коли Галя скінчила, він сказав до неї:

— Щож, ваша воля. Вам з ним жити, а не мені ані вашому батькови, то вам і рішати ся. Я сказав вам усе, що було моім душпастирським обовязком і про що просив мене ваш батько. Можливо, що й ви маєте рацію, та я ще раз остерігаю вас: обдумайте добре свій незвичайний поступок, щоб потім не жалували його по невчасі.

— Щож, на те божа воля. Я не кривлю душею і надію ся, що все буде добре. А що вже нам Бог дасть, те сам він знає, а ми не можемо знати. Аби лише простою дорогою і по щирости, то вже надіюсь, що якось трафимо до нього.

— Ха, ха, ха! — засміяв ся о. Квінтіліян, — що я мав би вам сказати таке духовне упімненє, то ви мені говорите. Гарно, гарно! Вам би, здаєть ся, краще попадею бути, ніж простою Думячихою. Ну, як собі знаєте. Кличте Костя, приступимо до списаня протоколу.

Галя покликала Костя, о. Квінтіліян списав що було треба, Думяк заплатив що належало ся за оголошенє оповідий і всі розійшли ся задоволені. Тільки о. Квінтіліян по їх відході довго ходив по канцелярії, завзято пакав люльку, всміхався сам до себе то знов морщив чоло і спльовував, а нарешті буркнув рішучо:

— Ну, нехай собі про мене! Яке мені діло! Та все таки сей Кость мені не подобаєть ся, дуже не подобаєть ся!

VI.

А за три неділі, при остатній оповіді, був шлюб Костя з Галею і весіле на славу. Стара Думячиха уперве тепер почувала себе матірю і головою широкі родини і виступила в повній своїй повазі усвяченій віковими звичаями, щоб звеличити шлюб своєї єдиної дитини. Із глибини своєї скрині вона видобула спорий рукавець зі срібними талярами з погрудем Марії Тереси, скарб, що перейшов до неї від її баби і про який доси не знав ніхто, навіть її син. Вона сипнула тими грішми на єдине в її житю свято. Зарізали три вепрі й три ялівки, купили три бочки пива і бочку горівки, нарізали дробу, спросили свояків і знайомих і сусідів з трьох сіл, не виключаючи й дальших.

А в суботу по півдні заріло ся Думячишине подвіре від дівчат і парубків і свашок у святочних строях. Починав ся весільний обряд вінкоплетинами й печенєм короваю. За величезним столом, на якому насипана була ціла купа зеленого барвінку, позасідали свахи; стара Думячиха виступила на лаву і серед загальної тиші розпочала обряд піснею:

Ізійди, Боже, до нас,
 Бо тепер гаразд у нас!
 І ти Божая мати
 Зійди до нас до хати,
 Віночки увивати,
 Коханє парувати.

На сей заспів відповів згідними, притишеними голосами хор свашок:

Ой ізленули три ангелоньки з неба,
 Ой сіли, впали у Костенька на дворі,
 А із дворонька у мальовані сіни,
 А із сінечок у пахучі покої,
 А у покоях на тисовії столи,
 Взяли в ручечки барвінкові пучечки,
 Позолотили зеленії листочки,
 Позолотили тай нам благословили,
 Аби ми з ними сих віночків довили.

А тут мов рій бжілок забреніли голоси дівчат, Галиних дружок:

Збірная днинонька субота,
 Збирала Галюня подружки;
 Засадила їх за столи,
 Завдала вона їм роботу:
 Зелений барвінок складати,
 Шлюбнії віночки звивати.
 „Співайте, подружки, не сидіть,
 На мене ся, молоденьку, не дивіть,
 Бо в мене туженька не мала:
 Від рідної неньки відстала“.

Повіяло якимось дивним духом по хаті; навіть найстарші свахи втирали сльози, навіть запечені пекарки, що пріли біля печи, плакали та хлипали як малі діти, а дівчата-співачки затулювали хусточками заплакані очи.

Та ось сцена зміняєть ся. Вінки доплетено, позолочено і повішено під образами, а свахи-пекарки несуть на руках діжу з короваєвим тістом і ставлять на столі. Як тиха річка бренить спів свашок:

Короваєве тісто
 Їхало через місто,
 Білим черевом грало,
 Роди-народи скликало.
 „Гей роди близькі й далекі,
 Тай ви сусіди близенькі,
 Сходіть ся в нашу хату

Пишний коровай місити,
У Бога щастя просити“.

І старосьвітські обряди йдуть своєю чергою: коровай місять, ліплять, саджають, підгнічують у печі, все з піснями, з примовинами, усталеними старими звичаєм. Свахи - пекарки беруть ся за руки і співають перед пічу:

А вжеж ми заробили.
Коровай посадили,
Соломою підгнітили
І задом і передом, —
Дайте-ж нам горівки з медом!

Весільний староста, що по всадженню короваю в піч, при якому він мав довшу промову, засів на своїм старостинським місці за столом під образами і під шлюбними вінками, кричить на все горло:

— Дружбо - о - о!

— Ставлю ся на розказ пана старости! — кричить і собі-ж червоний від біганини, рослий і звинний та як пава вбраний парубок, що служить Костеві за дружбу і має сповняти всі накази старости.

— Дружбо - о - о! — кричить ще раз староста немов не бачучи дружби, що стоїть перед столом із шапкою в руці, — доходить мене чутка, що комусь кривда тутка. Свахи своє діло зробили, коровай нам всадили, соломою підгнітили задом і передом і хочуть горівки з медом. Ти хиба не чуєш? Чом сього діла не пильнуєш?

— Готов служити, пане старосто! — різким виголосом відповідає дружба, по козацьки обертаєть ся на одній нозі в півокруг і щезає серед весільної юрби, щоб за хвилину явити ся з писаною, плескатою фляшкою, повною червоного напою — розігрітої з медом горівки, і з срібною чаркою в другій. Він передає одну й другу в руки старості мовлячи:

— Благословіть, пане старосто!

— Най Бог благословить! — відповідає староста, приймає до руки фляшку, до другої чарку, наливає повну, і пригубивши її енергічним рухом виприскує всю решту до гори на стелю, відки густий, червоний напиток як краплі крові капає на стіл і на скупчених біля нього гостей.

— Як сей солодкий напиток капає на нас із стелі,—говорить староста, — так нехай ласка божа капає на сей дім, на його господарів і на ту молоду пару, що завтра має стати до шлюбу святого. Віват!

— Віват! — гуде окрик, аж хата трясеться і вікна дзеленькочуть. Староста тимчасом спокійно наливає другу чарку, випиває її і передає в руки свого сусіда. Іде частоване. Свахи чекаючи своєї черги співають:

Із стріхи горіхи летіли,
А свахи горівки схотіли.
Та вже-ж нам староста догодить,
Що нас та горівка доходить.

А вже в сінях загудів сердито бас, зазвеніли цимбали, заплакали три скрипки і загуркав бубен. Молодіж рушила на ті голоси, як бжолі до меду; сїни наповнилися живими квітами, парубками й дівчатами; лиця у них розгаралися якимось дивним огнем, у очах запалювалися іскри, всі молоді тіла мимоволі порушувалися якимось таємним ритмом. Природа подала свій голос, тиснучи парубків до дівчат і дівчат до парубків. Почулися співи, зразу невинні, весняні, наївні, майже дитячі:

Ой то в мене дівчинонька, ой то в мене душка,
Як червона гарасівка коло капелюшка.

— Дружбо - о - о! — гуде з хати голос старости.

— Ставлюся на розказ пана старости!—кричить дружба покидаючи свою танечницю і протискаючися до хати.

— Додай охоти молодіжи до танцю! Частуй вареною! Але пам'ятай, нині без сороміцьких. І без п'ятики. До перших когутів, довше не дозволяю.

— Слухаю, пане старосто,—мовив дружба і потонув у юрбі.

Пішли танці і співи. Співали лише парубки. Чарки ходили по руках, пляшки з горілкою треба було наповнювати раз по раз, бо стиск і сперте повітря і шалені скоки і горячі почуття будили спрагу. Врешті всі зажадали пива для охолоди; співи свих при жіночій столі тільки десь-колись вчувалися з гамору танечників, як тихий бренькіт мушок серед ревучої бурі.

До півночі хата немов піднімалася в повітря на крилах пісень. Тоді почала тут і там позівати втома. Іскри в очах

гасли, лица блідли, по під очима виступали сині насмуги. Та музика не втихала, свавільні тони так і дригали в ногах, помости грали від тупотіння і короткі, горячі співанки вили ся над юрбою як ластівки над буйною нивою.

— Дружбо - о - о! — залунав із хати голос старости.

Дружба задиханий, заточуючи ся мов паний, ставив ся перед столом.

— А що я тобі велів? — гукнув староста грізно.

— Забув, пане старосто.

— А бачиш, дівкам голови закручуєш, тай сам закрутив ся. Не тямиш про перші півні?

— Тямлю, пане старосто.

— А не чув півня?

— Не чув, пане старосто.

— Ну, певно, ти би тепер і гармати не чув, як би тобі над вухом вистрілила. Ідиж і зараз зупини музику. Годі танцювати! Кождий до дому і ти зараз лягай і спи, бо в тебе завтра тяжка служба. Зрозумів?

— Зрозумів, пане старосто! — сказав дружба цілуючи його в руку, обернув ся і вийшов із хати. За мінуту всі гуки та звуки затихли, юрба без гомону розійшла ся, кому куди слід і Думячишина оселя задрімала.

А другого дня, в неділю, скоро засвітало, вже староста і дружба були на ногах, уже почали з'їжджати ся бояри на конях, в червоних шапках, при пістолетах. Стара Думячиха почастивавши їх як належало, стала виряжати їх до двора по молоду. Староста й Кость Думяк на вороних конях, уквітчаних і перевязаних червоними попругами, станули на чолі походу; дружби на так само оздоблених конях кінчили поїзд і він рушив з подвіря парами - парами, поки не простяг ся на шляху довгою, ріжноцьвітною та переважно червоною гадюкою. За ними плила тужлива пісня свашок:

Ой полем, полем виноградом
 Їхали бояри, а все рядом,
 А старостонька все передом;
 Під ним ся коничок розбутав,
 Сваненьці виноград поламав.
 Уставай сваненько раненько,
 Підливай виноград частенько,

Аби той виноград зелен був,
Аби наш староста весел був.

Виїхавши за село всі бояри на коменду старости як один вистрілили з пістоletів, закричали „віват“ і чвалом пустили ся до двора. Не минула година, а вже погостивши ся в дворі (пан Субота на той день навмисно виїхав до Самбора) вертали з панною молодою і попростували до церкви, де вже ждали свахи молодого.

Всі вистояли цілу службу божу, на якій мусіла ще бути оголошена третя оповідь. По службі були ще якісь хрестини і тільки відправши їх о. Квінтіліян дав шлюб Костеві й Галі. Він обмежив ся на саму урядову формальність, не обертав ся до молодих ні з якою промовою і не побажав їм нічого доброго, — видно було, що його моментальний добрий настрій до них уже минув ся і він бачив у молодій парі лише своїх нових парафіян, неподібних до всіх інших, що не захочуть кланяти ся і корити ся йому і можуть причинити йому не мало ріжних клопотів.

По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Думячишиного дому. Галя в панській весільній строю, в білій сукні, з білим вельоном і з золоченим вінцем на волосью йшла поруч свого мужа, що таким же золоченим вінцем на кучмі виблискував до сонця. Зараз за брамою кладовища заграли музики, заладали свахи:

Дякуймо попонькови,
Як свому батенькови,
Що не довго забавив,
Швиденько нас відправив.

Вхід до материного двора відбув ся знов з усіма звичайними церемоніями. Свахи ставши біля входу співали:

Відчиняй, мати, ліску,
Веде ти син невістку,
До хати помічницю,
До праці робітницю,
Для сина принадоньку,
Для тебе розрадоньку.

Думячиха вийшла їм назустріч у кожусі виверненім до гори вовною і з великої сівні зачіраючи пригорщами овес

обсіяла ним насамперед обоє молодих, що стояли перед нею, а потім бояр, дружок і весь весільний похід. Знов заграли музики, заладкали свахи, а Думячиха забуваючи інші звичаєм усвячені обряди зкинула з себе сівню і кожух і з голосним, радісним риданєм кинула ся до Галі, почала цілувати й пестити її приговорюючи :

— Моя дитина, моя! Від моєї груди, моїм молоком виплекана, моїми руками виколисана, моїми молитвами мені й мойому синові дарована. Тепер, Боже, хоч бери мене зараз зо світа! Я щаслива, що дожила сеї хвилі привитати таку невісточку на своїм подвір'ю!

Голосні окрики: віват, і вистріли з пістоletів і голоси музики покрили її слова. Юрба валила в подвіре кричачи та співаючи, а попереду Кость і Галя, а за ними мати й староста, а за ними дружби й дружки в вінках і биндах і шовкових хустках. Перед сінешним порогом нове витанє, нові співи; свахи затягли :

Радуй ся, матінко!
Ведем ти дитятонько,
Як одно, так друге,
Тепер твої обоє.

Знов Думячиха без памяти цілує невістку й сина, знов грімкі вівати й окрики весільної дружини, трелі скрипок і гуркотіння бубна, і хата й сїни й усе подвіре заповнили ся народом веселим, крикливим, щасливим уже тим, що бачив радість довкола себе і міг любовати ся щастєм молодої пари й її матери.

Нарешті втишили ся, всіх гостей порозсаджували по за столи в хаті і в сїнях і на подвір'ю. Почав ся епічний, весільний обід, що тревав аж до заходу сонця, з горівками, пивами й медами, з музиками й співами, з піснями до кожної страви, з похвалами і придирками. На першу страву подали борщ, який свахи привитали піснею на похвалу борщу :

Уже нам дають борщу,
А я чола не морщу,
Бо борщ найстарша страва,
І господині слава.

Надійшла капуста, та при ній хори жіночі розділили ся на двоє; одні величали капусту :

Капуста на грядці сиділа,
 На пісному рости не хтіла;
 Капусту кухарка вносила,
 А вна солонини просила.
 Капуста і жінка до власти
 Усе потребує омасти.

А другий хор при другому столі ніби кепкував із капусти приспівуючи:

Возьміть собі капустицю у станов,
 А нам дайте курочку з шафраном!

Подано в здоровенних мисах яловичий росіл і до него пампушки, і знов залунала пісня з усіх столів:

Ой щож нам дають? Юшечки,
 Самі нам ідуть в душечки.
 А й ще нам дають пампушки,
 Що самі просять ся в душки.

Все те швидко цезає зі столів, бо гості таки добре пропостили ся в часі церковної відправи. Та ось здорові парубки несуть у двійку до кожного стола величезні чвертки телячої та свинячої печені. Поки весільні кравці порають ся біля них краючи соковите м'ясо на рівні шматки та роздаючи його за чергою між гостей при столах, свахи співають:

Ой щож нам дали? Печені!
 Ой тож нам були перчені.
 Чи з перцем, чи не з перцем,
 Але з ласкавим серцем.

Рівночасно з печенею дружби обносять у глиняних кухлях та склянках пиво; всякий випиває кухоль одним духом і подає його знов дружбі, який зараз же наповняє його знов. Свахи співають похвалу пива:

Ой хміль в бочці грає,
 Білу піну пускає,
 І шумить і клекоче,
 В горло лити ся хоче.
 Пивож наше, пиво,
 Виробляєш ти диво,
 Не даєш нам журить ся,
 Як нам з лобів курить ся.

Ті ще не скінчили, а вже при іншій столі зачали похвалу горілки :

Горівка не дівка,
Не шанує поділка,
Огнем у крові грає,
Дуріє і співає.
Горілочко годна,
Виплю тебе до дна,
То стане від тебе, парухи,
Світ як банька, люде як мухи.

По печені йдуть іще печені кури, надівані яблуками, які стрічає співана похвала :

Сидить кокошка в садку,
Будуть курчата в статку;
А кокош сидить на вишни,
Йому кокошка на мисли.

Та ось на решті обід кінчить ся. Розносять ще медяники та горіхи, а свахи й тих присмаків не лишають без похвали :

Солодкий медяник, солодкий,
Так як час утіхи короткий.
Поки його згадують мусиш,
Не один твердий горіх розкусиш.

Обід скінчив ся ; свахи заспівали :

Встаньмо, бояре, встаньмо,
Честь Богу, хвалу даймо !
На самий перед
Господу Богу,
Господареви,
Господиненьці,
Всій челядонці
За красні вжитки.
Ой щож нам були за вжитки ?
Були наїдки й напитки.
Ой то нам були борщове,
Що аж гнули ся столове.
Ой то нам були печені,
Ой то нам були перчені.

Ой то нам були юшечки,
 Сами нам ішли в душечки.
 Ой то нам була капуста,
 Сама нам шла до густа.

Всі повставали за столами. Староста перехрестив ся, провів молитву „Царю небесний“, яку всі повторили за ним, а потім почав весільне дякуване:

— Панове бояри, дружбове і дружки, свахи й сватове, гості близькі й далекі, свояки й сусіди. Благословив нас Бог сей акт весільний щасливо розпочати і щасливо докінчити. Дякуємо небесному Богу за його ласку, а що ми тут крапель ізпили і кришок хліба покришили, най то Бог нашій господині і її синови, пану молодому, стократно надгородить. А я вам панове дякую, що сте мене яко старосту сего весільного акту поважали і по мойому наказу поступали. Тай ще вам одно скажу: є тут меже нами зіронька ясна, дівчина красна, що нас усіх тут принадила не лише своєю красою, але також своєю добротою. З панського гнізда пташка, вона наш протий стан полюбила і під хлопською стріхою собі гніздо звילה. Дай же їй Боже вік довгий і пожите щасливе, аби горя не знала і у всім добрі тривала! Пане молодий, а покажи нам свою любу, що її привів із шлюбу!

Галя, що доси сиділа за столом обік Костя тулячи ся до нього і дуже мало що їла й пила, якось немов жахнула ся при тих словах. Та Кость знав, до чого воно йдеть ся. Він швидко встав, обоє з Галею вони вийшли з за стола, і він підложивши їй під ноги свою могутню долоню півдняв її в гору як малу дитину; вона випрямила ся сміло і окинула очима всіх гостей, і разом із сотки уст загриміли радісні окрики:

— Віват! Віват! Най нам жие наша нова пані, нам рівна і нам прихильна. Многая літа!

Думяк обносив її по хаті, по сінех і по оборі і скрізь люди тисли ся до неї і цілували її руки та ноги. А коли нарешті Кость поставив її на землю і з нею разом пройшов знов у сіни, а з сіний до хати, свахи обернули ся до його матери з піснею:

Радуй ся, матінко, радуй ся,
 В червоні чобітки обуй ся!

Візьми вороги під ноги,
Аби твої діти здорови.

Всю ніч іще йшла гульня, грали музики, ходили куклі пива і чарки горілки з рук до рук, вела ся гучна забава. Галя сиділа серед свашок і слухала їх пісень та оповідань, та з посеред молодіжи частійше й частійше лунали сороміцькі пісні, безсоромні, сьмілі, плястичні і оригінальні, та при тім наївні і чисті в своїй натуральности як твори Сапфони й Арістофана. Атмосфера ставала душевною, Галя чим раз палкійше поглядала на Костя, і нарешті молодят зі співами й вівканем і прикладками й плесканем у долоні і з вистрілами пістолетів завели до комори і лишили самих.

VII.

Минав рік за роком, а по селах ще стояв „великий шум“. Пани присмирніли і по короткій політичній гулятиці 1848—49 поприсідали в домах. „Панів тиснуть, а мужикам лекше“, говорили селяни, що без глубшого розуміння річи хвалили собі часи реакції по 1848 році, поки події вже з другої половини 50-их років не переконали їх, яка передчасна і марна була їх радість. До того по недавніх тісних роках се була пора надзвичайних урожаїв. „Родить як на збитки“ — говорили мужики. Досить було як будь роздряпати землю, як будь уткнути в неї якесь насіне, все росло, розвивало ся і приносило несподівані та нечувані давнійше плоди. І се зайвартіло людям у головах, думали, що все так буде і так має бути, прикладали ся до праці як найменше, а шуміли по коршмах, нахвалявали ся, що ось то ми, нам Бог дає і хто против нас? Але лихо не спало і чатувало на них із пидтиха, та як прийшла його пора, дало себе в знаки як і слід лихови.

І в Грушатичах ішло так само як по інших селах. У полі робили мало й лїниво, за те по коршмах сиділи день у день, особливо старші, батьки родин, пили й роздебендювали про політику, снуючи фантастичні пляни та бавлячи ся сплетнями. Цікавили ся такими справами, як любощі молодого цісаря з якоюсь жидівкою, як тим, чи швидко Польща буде, яку обіцяв відбудувати французький Наполіон, як тим, чи швидко москаль Турка за море вижене. Все се були „казети“ устні,

а що діяло ся в краю, на що заносило ся в краєвім і державнім правительстві, про се до селян не доходили ніякі вісти. Досить, що двори присмірніли і недокучали селянам, а іноді й запобігали їх ласки, щоб мати дешевого робітника; про важні аграрні справи, що викльовували ся тоді в краєвій адміністрації, не писали ніяки газети під тиском безглуздої цензури, не говорено ні на яких вічах і зборах, бо се були тоді нечувані у нас річи; все робило ся секретно, тихо, канцелярйним способом, а губернатор Голуховський, Австрієць до дна душі, дусячи всякі прояви крикливого польського патріотизму рівночасно працював усильно над тим, щоб із середніх і висших верстов галицько-польської суспільности виробити те, чого Польща від віку не мала — вишколену, покірну наказам і натякам з гори і віддану одному ділу бюрократію.

По селах де-де почали проривати ся ріжні місцеві конфлікти. В Грушатичах прийшло до передирок між громадянами й попом. Думяк і його невеличка кумпанія порушили думку заведеня тверезости в селі, почали збирати людей біля церкви по службі божій і поминати їх, щоб здержали ся від п'янства і запомагання арендарів. Та люди сміяли ся з тих промов, кепкували з Думяка та Яця Коваля, а деякі попівські підлизні заскаржили їх перед о. Квінтіліяном, що мішають ся в проповідницьке діло. О. Квінтіліян одної неділі прийшов і сам послухати Думякової проповіді, а чуючи, що він замість простого збріджуваня людям горівки і поклику на образу божу звертає увагу людей на такі річи, як приспорюване доходу панам через підпиране їх пропінації, збіднюване селянства та оглупіне п'яниць, заборонив йому говорити в таким дусі твердячи, що се вже не свята, богоугодна тверезість, против якої й він не має нічого, але „політика“ — того слова тоді, попівши ся на „мартовій горячці“ 1848 р., всі галицькі інтелігенти дуже бояли ся — і простий бунт. Думяк спротивив ся тому.

— Як же, егомость, бачите самі, що нарід допиваєть ся до згуби. Думаю, що се ваша річ остерігати і навіть примусити його, аби отямив ся.

— Моя або не моя! — гордо відповів о. Квінтіліян, — а тобі зась! Вже я їм, п'яницям, не стілько говорив, та хиба вони послухають?

— Приводіть до присяги на тверезість, — мовив Думяк.

— Ага, мудрий ти, а блазень при тім! — крикнув о. Квінтіліян впадаючи в роздразнене. Ти знаєш, чим то пахне? Нехай лише пан комісар і пан староста довідаєть ся, що тут у мене по щось ведуть людей до присяги в церкві, то зараз скажуть, що то Русини бунтують ся, святять ножі, аби різати панів і цісарських урядників. Ну, мав ся-б я з пишна, як би був такий дурень і послухав твоєї ради. Чекали-б мене кайдани, тюрма, суди та казмати. От якого ти мені добра бажаєш!

— Опам'ятайте ся, єгомость, — добродушно всміхаючись, мовив Думяк, — хибаж то яка політика, коли Ви будете на проповідях упоминати до тверезости, а тих, що хочуть заректи ся сеї погані, будете доводити до того, аби добровільно заприсягли свою обіцянку в церкві? Чи може вам хто за се якесь зле слово сказати? Я думаю, що не може.

— А я думаю, що ти дурень і для того таке говориш. Коршма, се часть панського маєтку і пропінанія часть панського доходу тай цісарського скарбу. Хто хоче урвати доходів панам і цісаревому скарбови, той най виступає против горівки. Я сего не вчиню і жадному з моїх парафіян не позволю.

— А я вам покажу, що вас ще примусять заприсягати людей від горівки — уперто промовив Думяк.

О. Квінтіліян визвірив ся на нього.

— Що, покажеш? Ти смаркачу мені старому будеш показувати? Цікавий я знати, як ти мені покажеш?

— Найпростійшим способом, — спокійно відповів Думяк. Напишу до консисторії в Перемишлі жалобу на вас, що в селі люди пняничать, а деякі раді би перестати та домагають ся присяги, а ви не хочете приймати. Ану, чи вам не накажуть?

— Хто міні таку річ сміє наказати? — кричав о. Квінтіліян. — Консисторія не посьміє, бо не має до того права. Се значить, уменшувати державний дохід, чи розумієш ти се?

— А пянство вдєсятеро більше вменшує державний дохід, бо нищить і маєток селян і ще й до того самих робить туманами та хирляками нездібними до праці і до військової служби. Отже я вам покажу, що моя рація, а не ваша!

Отак повстала перша Думякова супліка до перемиської консисторії з жалобами на о. Квінтіліяна. Вона була держана

в дуже поміркованім тоні, доказувала шкідливість п'янства і доконечність того, щоб духовенство виступило против сеї пошести і кінчила ся реестриком тих селян, що готові були заприсягти в церкві на тверезість, але о. Квінтіліян вилаяв їх прилюдно і не допустив до присяги. В консисторії був тоді канонік Лев Кордасевич, який ще з давніших літ мав якісь контри з о. Квінтіліяном. Він звернув увагу на Думякову супліку, взяв її за притоку до видання першої куренди до духовенства, якою звернено його увагу на п'янство народа і поручено йому дбати всякими способами про отвережене селянства, особливо способом доводження людей до добровільної присяги на тверезість у церкві. О. Квінтіліян разом із сею курендою дістав від консисторії упімнене, аби „залишаючи свій дотеперішній і консисторії добре відомий звичай грубіанського і згрідного поводження з селянами, по батьківськи заняв ся їх поученем і наводив їх на добру дорогу, а не відганяв від сьвятої присяги на тверезість“. Рівночасно Думяк дістав від о. Кордасевича власноручний лист, у яким хвалено його ревність в вірі і дбайливість про отвережене народа і передано йому пастирське благословенство від єпископа на дальше ведене розпочатого діла.

З сими письмами вийшла забавна історія, що причинила ся до більшого заострення відносин між о. Квінтіліяном і грушатицькою громадою. Одержавши куренду, написану як би навмисне на перекір його поглядам висловленим у розмові з Думяком, і прочитавши упімнене писане власноручно о. Кордасевичем, він закипів страшенним гнівом і постановив собі не відчитувати сеї куренди в церкві і не згадувати про неї зовсім, бо вона буцім то прислана для відомости самих духовних, а не для загалу вірних, а за те в найближшій проповіді виляти свою злість на тих, кого він уважав своїми ворогами.

І справді найближшої неділі прочитавши євангеліє і навязуючи до тих слів, що праведники будуть терпіти гоненія і переслідуваня, так як терпів їх Христос, він виголосив таке поучене:

— Чулисте, християне, слова святого євангелія, а чи знаєте, до кого вони відносять ся? Отже знайте, що вони в нинішню днину відносять ся до мене, вашого душпастиря. Чи мало я тружду ся для вашого спасенія, чи мало проповідую

вам боже слово, чи мало упоминаю вас, аби сте не були злодіями, лінюхами, клеветниками, обжирцями та п'яницями, аби сте були людьми, а не свиньми, а ви ані вухом не ведете на мої науки, ані оком не кинете на ті стежки, які вам показую і як ті свині в калюжу так ви вперто бродите в своїх гріхах. Чи я тому винен, що мої слова відскакують від вас, як горох від стіни? Ні, я тому не винен; видно, сам Пан Біг оглушив і затвердив вас на мої слова, як того єгипетського фараона, аби не пускав Жидів із неволі. Але я вам кажу; прийдуть на вас кари, так як на фараона язви єгипетські. Прийдуть незабаром, бо ви не вменшаючи своїх гріхів ще побільшаєте їх. Задля вас підняли ся против мене два Іюди Іскаріотські, два гонителі і клеветники, один той Корда в Перемишлі, що його всі знаєте, а другий між вами, стоїть ось тут і дивить ся на мене, а імя йому — Манта!

І він при тім пальцем показав на Думяка, що стояв у першій ряді господарів.

— Оті два клеветники взяли ся їсти мої печінки, пити мою кров і рвати мое серце. Вони набріхують на мене і саміж судять мене. Манта мантить і бреше і крутить усе на своє, а Корда коробить і дусить і знущаєть ся по своїй уподобі. Манта підлещуєть ся, а Корда ригає злобою і ненавистю. Се ті дві гадини, що завзяли ся зігнати мене зо світа. Але Бог не допустить, щоб вони доконали свого діла. Ще я домолю ся на них і на всіх вас божої кари і язви єгипетської і покаянія і нині і присно і во віки віков. Амінь.

Усі вірні перехрестили ся з привички при тих словах, а о. Квінтіліян ще раз злобно окинув їх оком, обернув ся від них і пішов у вітвар служити далі службу божу.

Селяни не дуже здивували ся таким закінченем проповіду; для них се не була ніяка новина, що їх панотець ганьбить їх поіменно на проповідях, показує на них пальцями та прикладає до них погані або й соромні прозвища. Так само не була для них новістю лайка на Корду, себто на о. Кордасевича, який був парохом у Грушатичах перед о. Квінтіліяном і полишив по собі добру память у селі. Дивно було людям лиш одно — за що се їх парох раптом так люто накинув ся на Корду й Манту і чому як раз злучив їх обох до купи як своїх гонителів.

По богослуженю вийшовши з церкви всі люди, великі й малі, стовпили ся на цвинтарі, обступивши Думяка. Гули запитаня: що таке стало ся? Чого він накинув ся на вас? Яку нову пакість зробив йому Корда? Думяк мусів пояснити.

— Бачите, панове громадо, то так було. Нас кількох захотіло було присягти в церкві від горівки, щоб не пити її хто рік, хто три роки, хто десять, а хто й до віку. Панотець не радив нам присягати, бо присяга страшна річ, „а я, мовляв, знаю вас, пянниць і брехунів, що ви й пану Богу присяги не додержите. Ідть геть і не пийте, коли не хочете, а Божого імени не покличайте даремно“. Я написав про се до консисторії і просив пояснити нам, темним і безрадним людям, чи наші духовні мають навчати нас на праву дорогу і відводити від пянства, чи може мусять мовчати про се тому, що отверезіне народа підкопало би панську пропінацію і вменшило би доходи цісарського скарбу. Отже консисторія видала до всіх парафій письмо, яким велить парохам остро й пильно виступати против пянства і приводити людей до присяги на тверезість, а отець Кордасевич написав до мене ось який лист.

І Думяк прочитав усій громаді лист каноніка і любленого нею колишнього пароха. У многих закутили ся в очах сльози, почули ся голоси:

— Ось правдивий батько народу, що бажає нам добра, не так як наш панотець!

О. Квінтіліян, стоячи край дверей церкви під притвором був свідком усеї тої події, але зціпивши зуби мовчав, почувуючи мабуть, що поступив собі сьогодні не зовсім тактовно. Проте коли люди розійшли ся, він замикаючи церков буркотав сердито сам до себе:

— От іще гадина! От іще анархіст! Ось як він під мене підкопуєть ся! Але чекай, я тобі не таке покажу! Будеш ти мене тямити!

Думяк нічого не знав про панотцеву погрозу ані про те, чим панотець думав „заїхати“ його. Він тоїж неділі написав лист до о. Кордасевича, в яким подякувавши йому за його батьківське писанє і піднісши, що слова його листу зворушили декого з його бувших парафіян до сліз, оповів подрібно зміст проповіді о. Квінтіліяна. Розумієть ся, о. Кордасевич із

сего приватного листу не робив ніякого вжитку і в листі до Думяка упігнув його, аби не ширив ніяких некорисних вістей на свого панотця, всіляких кривд чи то своїх чи громадських допоминав ся в законній дорозі, а упігнення і докори, що тикали ся питань чести і сумління, приймав мовчки й без образи, хоч би вони були й несправедливі. „Бог, що бачить усі серця й душі, один знатиме, яка ціна таких упігнень і докорів, а нам не личить входити в те. Наша річ пильнувати, аби наші людські, тілесні справи не терпіли шкоди, а вже Бог один нехай осудить, кому честь, а кому нечесть. Про те одначе о. Квінтіліян по якімось часі одержав знов *ad personam* запитане, чому не оголосив народови консисторської куренди против пянства, тай сим разом ані на запитане консисторії не відповів нічого, ані куренди народови не оголосив, знаючи, що нічого прикрійшого за се йому не може бути.

Але на Думяка він лагодив иншу „кавзу“ якої в селі ніхто не сподівав ся. В старих церковних актах він знайшов між иншим протокол оглядин грушатицької церкви й парафіяльних будинків та ґрунтів, списаний Атанасієм Шадурським ще десь коло 1760 року, і вчитуючи ся в той, як йому здавало ся, важний урядовий документ переконав ся, що в р. 1700 парафіяльні ґрунти були далеко більші, як тепер, і що особливо та посілість, на якій тепер сидів і господарював Кость Думяк, перед 100 літами належала до парафіяльних ґрунтів.

— Чи бач чорти, яку часть мойого ґрунту захопили! — кричав, о. Квінтіліян аж підскакуючи з радости на своїм крислі, що здужав знайти таку цінну знахідку.

— Чекай же, ти безбожнику, ти Манто з твоїм наостреним розумом! Я тебе навчу, по чому локоть борщу. Я тебе нажену зо шумами з того ґрунту, який твій батько чи дід захопив безправно.

І при найблизшій нагоді він у Самборі удав ся до одного старого адвоката, що памятав іще польське право, і показуючи йому свій документ запитав його, чи і що можна би на його основі зробити його ненависному ворогови.

Адвокат, по тодішньому *rap* Котормік прочитав документ і сказав, що сам собою він не дає ніякої підстави до цивільного процесу за „узурп“, тобто за самовільне відчужене церковного добра від його правного властителя, але велить до-

гадувати ся, що такий узурп був dokonаний колись у пізнійшій часі.

— Шукайте, отче, інших документів, перегляньте старі й нові інвентарії, які там ґрунти записано на церкву, а які доси лишили ся при ній, віднайдіть, хто й коли допустив ся того узурпа, а тоді побачимо, що можна з того зробити.

І о. Квінтіліян кинув ся рити ся у своїх парафіяльних і в двірських домінікальних паперах, зібрав цілу купу шлюбних „інтерциз“ та спадкових актів, ріжних актів процесових, ріжних цесій та резолюцій, що сьак або так доторкали ся церковних ґрунтів у Грушатичах, і цілий оберемок сего добра завіз своїому „коморникові“. Коморник, старий процесович, що рад був усякій нагоді зідрати з клієнта, почав прочитувати ті акти, вишукувати в урядових архівах нові акти, резолюції та інвентарії, і по кількомісячнім порпаню потішив о. Квінтіліяна радісною новиною.

— Єсть! Ваша правда! На парафіяльних ґрунтах у Грушатичах зроблено нечуваний узурп. Подавайте о реституцію! Я певний, що по вашім боці стане дирекція реліґійного фонду і ви виграєте справу.

Ся відомість наповнила його нечуваною радістю. Він оголосив свою кривду селянам на проповіді і зажадав від них, а особисто від Думяка, аби вступив ся йому з ґрунту, що колись належав до церкви. Даремне Думяк і ріжні старі люди толкували панотцеви, що Думяки в польських часах були попи і попуючи сиділи на своїм родовім ґрунті, а як перестали попувати, то й ґрунт їх лишив ся при їх роді. О. Квінтіліян не хотів тому няти віри і подав подане до дирекції реліґійного фонду у Львові про реституцію значного ґрунту, що був колись церковний, а тепер находить ся в приватних руках. Там мабуть не знайшовши ніяких актів про сей ґрунт написали йому загально, що нехай починає процес перед цивільною властю, а дирекція реліґійного фонду подасть про се свій голос по вислуханю обок сторон.

О. Квінтіліян був на вершині радості. Тепер він покаже Думякови, покаже цілій громаді, що значить парафіяльна власть у селі. Не чекаючи процесу і його вислідів він був такий певний своєї побіди, що тоїж неділі оголосив громаді на проповіді, що нині гордяки будуть присмрени і неправно

загарбоване ними церковне добро буде їм відібране. Перестане Манта манити і Корда крутити. Покажуть св, чия кривда, а чия правда. Вся громада має ставити ся на спорнім ґрунті, аби його перемерити і по добру звернути панотцеви, коли не хочуть чекати на себе окрім урядової екзекуції ще й наглої божої кари за церковну кривду.

Люди слухали того поученя як якоїсь бесіди божевільного; вони тихо зітхали і хитали головами, коли о. Квінтіліян з дивним завзятем і не перебираючи в словах клеймив та ганьбив своїх ніби то противників і просив на них кари божої. Нарешті скінчивши він вел в із церкви на спірне поле. Нова думка опанувала його. „Силували ви мене, аби я вас заприсягав від горівки. Добре! Але я вам тепер присягну, котре моє поле! Побачу, чи ви повірите на мою присягу“.

Селяни ще дужше хитали головами на таку процедуру і були певні, що їх панотець ізсунув ся з глузду. Та про те пішли за ним на пригірок за церквою, поки не стали на межі теперішнього церковного ґрунту.

— Отсе моє! — кричав о. Квінтіліян весь розпалений від церковного ґрунту, від скорого ходу під гору та від соняшної спеки. — Отсе моє, чуєте?

— Чуємо, чуємо! — сказали люди. — Всі знаємо, що се ваше.

— Але й отсе моє! — крикнув ще дужше о. Квінтіліян і вхопивши довгу жертку почав мірити сумежну ниву півперек від своєї межі.

— Один сяжень! Другий сяжень! Третій сяжень! Четвертий сяжень! Пятий сяжень!

— То все моє! — крикнув Думяк.

— Брешеш, вороже! Се все моє! Ось поти моє! Присягаю Господу Богу, що моє!

І сильним розмахом жердки він устроїв її острим кінцем у землю. І нараз обома руками вхопив ся тої жердки, почервонів страшенно, захитав ся на ногах якусь хвилину, а потім разом із жердкою повалив ся на землю, ледво раз дригнувши ногами. Умер від удару апоплексії.

Люди поставали довкола його трупа, почали хрестити ся та шептати молитви, а дехто не міг удержати ся, щоб не кинути на нього докірливе слово:

— Так-то так, панотче! Побила тебе самого твоя фальшива присяга.

Кілька неділь по його похороні прийшла до громади резолюція з цивільного суду, що розпочатий покійним священником против неї процес за зворот ніби то церковних ґрунтів ніби то безправно відчужених від церкви складаєть ся до актів задля повної безпідставности.

VIII.

Надїхала осінь, вельможна панї, богата хозяйка. За нею тягнуть ся непереглядні стада волів, табуни коний, ряди возів навантажених сіном, снопами та мішками. Над ними стоїть курява, за ними простягаєть ся земля висилена, сіра і сонна.

Махнула осінь на ліси — і вони зацвили пурпуровими, сірими та жовтими красками, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом.

Махнула в повітре, і воно заповнило ся роями ластівок, ключами журавлів, стадами диких гусий та інших пташок, що тихо мов осінні мряки тягли на південь.

Махнула на ріки і риба почала ховати ся в найглибші місця та печери для зимівлі.

Махнула на села, і вони здули ся скиртами та повними оборогами, оживили ся отарами овець та чередами скоту, що доси кочували по високих полонинах, а телер вертали на зимівлю.

Небо, ще чисте і безхmare, але звільна блідне, а поля під ним жовкнуть, сіріють під стернями, чорніють під парами, шелестять тугою по пережитих хвилях літніх радощів.

Сади, ще недавно обтяжені плодами, звільна позбувають ся їх, осипають ся з листя і доливають і свій шум до широкого моря мелянхолїї, що розлило ся над усею країною.

Тільки люди не чують тої мелянхолїї. Вони бадьорі, ситі і горді щасливо перебутою працею, обсмалені літніми спеками, та повні гордощів і самозадоволення на вид тих богатих скарбів видертих із рук природи.

Квилять скрипки, дзвенять колокольця, гудуть басы, земля стугонить під важким, тактованим гупанем сільських танцюр, що вибивають гопака на токах або на подвірях.

Чути веселі вигуки, срібні реготи дівчат та шепоти лицяння, — починаєть ся той новий великий шум ситого і пяного життя, так характерний для нашого села. З ранку до вечера скрізь біля хат теркочуть терлиці, немов сварять ся зуб за зуб.

А широким полем, безлюдною дорогою сунеть ся і теркоче маленький візок запряжений одним маленьким конем, а сиджене в тому візку займає один чоловічок — пан не пан, але й не селянин, ніби урядовець, як видно по мундурі, але але й не урядовець, бо той мундур не має ніякої виразної форми, радше якась недоладна імітація, ніж дійсний урядовий стрій.

Він іде згорбившись, невеличкий та сухорлявий, мов купка нещастя на своїм мізернім возику. На голові в нього білий, а властиво від старости брудно-сірий циліндер, під ним острий, лисячий ніс неначе вітрить дорогу, цапина борідка немов опираєть ся на груди, рука механічно раз по разу махає батіжком над шкапиною, ані разу не вдаряючи її, уста так само раз по разу цмокають, а очи шниряють по опустілих полях і лісах, числять отари овець і череди худоби, що сям і там здоровенними латками сунеть ся по стернях та толоках, а лице його помітно жовкне і стягаєть ся, заострюєть ся на сей вид.

Правдиво осіння фізіономія.

А за ним і біля нього, як далеко оком кинеш, снуєть ся бабське літо та виблискує до сонця своїми срібними нитками; се його мрії, його завидючі думи, що сіткою снують ся по тих благословенних полях, се ті малесенькі павучки, що й тут шукають собі здобичі.

Ось перед ним село, і він ще дужше кулить свою фігуру, в'їздячи в громадську лісу, немов би чуючи тут якийсь ворожий дух для себе.

Його очи мов руді миши бистро забігають на кожде подвіре, слідять за кожним рухом на вулиці, але лице набирає при тім якогось трупячого виразу, воно робить ся немов деревляне, байдужне і безчасне, тільки инколи якийсь зловний, холодний усміх розтягне його бліді, безкровні губи.

Та ось на вулицю вибігли діти, ціла юрба, і побачивши незвичайну появу раптом закричали в один голос:

— Біда іде! Гей, гей, біда іде!

Сей крик немов оживлює тихе село.

Тут і там скриплять двері і відчиняють ся фіртки з подвіря на вулицю; з вікон і з поза плотів висувають ся людські лица і зараз покривають ся тіню якоїсь непривичної для них суворости. Але ніхто не витає панка на возику, не відповідає на його поздоровлення, лише ненастанний дїтський крик веть ся довкола нього мов рій чмелїв і супроводить його аж до другої громадської ліси, де жінчить ся село. І супроводить далі, в опустїлі поля й толоки, і ще й до ліса біжить луна та перекидаєть ся зичними окликами:

— Біда їде! Геї, там біда їде!

А потім злобні співи:

Геї там на горбочку
Їхав дїдько в черепочку,
А ми його не пізнали
Тай шапочки поздїймали.

А старші люди, поважні газди плюють на слїди його колїс на вуличній куряві та приговорюють:

— Щоб ти карк зломав! Щоб ти не дочекав більше їздити сюди!

А проминувши непривїтне село їздець скручує на міст і звільна підїймаєть ся на своїй бїді на високе узгірє, на якого краю червонїєть ся панський двір. Не перший раз він тут гостює, та сьгодні має надїю довести своє діло до ладу.

Пан Субота з жінкою сидить на ганку та любуєть ся цілим озерцем астрїв та мальв та георгїній та безсмертників і інших осїнніх цвїтів, що густо обсіли грядки перед ганком. Побачивши комісаря Годїєру на його візку він простягає против нього руку і витає його кивками простертої в верх долонї. А комісар усміхаєть ся своїм деревляним обличєм, махає своїм цилїндром і ще глїбше похиливши ся в'їжджає на панське подвірє аж до возівні, тут у вільнім куточку ставить свою бїду, випрягає з неї свого коника, привязує його до плота і кидає йому жменю сїна з під свого сидження, а сам бючи себе долонями по відсиджених та болючих колїнах з тим самим безпредметовим усміхом їде до двора. Ніхто не виходить стрїчати його, навіть пес припнятий біля буди не встає зі свого леговища, а побачивши його вишкірює

зуби, гарчить якось нерадо і потім знов закладає свою кудлату голову під задню лапу і звинувнивши ся обарінком спить далі там, де перестав перед хвилию.

Пан Субота стрітив його в передпокою, засукуючи руки.

— А, пан комісар, пан комісар! Усе на ногах, усе на возику! Щож вас сим разом приводить до мене? Чи все та сама стара турбота?

— Все та сама! — мовив комісар, стискаючи обі долоні пана Суботи. — Вона не дає мені спокою. Не можу витримати дивлячи ся на те, що тут дієть ся. Ясновельможний пане, ви не повинні сего довше терпіти, не повинні під загрозою власної руїни.

— Щож таке страшне у мене дієть ся? — з комічним переляком запитав пан Субота.

— Повне безп्राє! Повна девестація вашого добра. На власні очи бачу! В лісі скрізь тільки й чуєш цюканє та скрип селянських возів, по стернях скрізь селянська худоба, толочить нові засіви, засуває рови. Не вжеж можна так легковажити собі власне добро?

— А щож я на се пораджу? — відповів добродушно пан Субота. — Сервітути за ними, то вони в праві. А шкоди та девистації такої страшної, як ви кажете, вони мені не роблять. Адже все робить ся під доглядом моїх людей і під моїм власним. Ліс вицищують із сахарнику та вітрових зломів, на полях селянська худоба полишає більше гною, ніж робить шкоди.

— Патріархалізм, вельможний пане, старий, перестарилий патріархалізм. Пора нині на нові погляди. На комунізмі з хлопцями не зайдете далеко і чим більше їх, тим більша буде ваша кривда. Нині основний закон: що моє, того не даєш! Тільки на такій основі можлива раціональна господарка.

— Ну, ну, пане комісарю, — мовив пан Субота силоміць садячи його на софі і сам сідаючи біля нього, — не таке то все страшне, як вам видаєть ся. Певна річ, сервітути нам не вигідні і спиняють подекуди раціональну господарку. Та тут же один сам для себе не порадить нічого. Треба чекати законної розв'язки діла.

— Чекати! Вам аби лише чекати! То ваш рай, то ваша надія — чекати, — впадаючи в запал та аж захлипуючи ся

говорив комісар. — А того не бачите, що біда не чекає. Надієтеся на урядову акцію, так як би уряд був святий. А чи ви знаєте, що значна часть урядників Німців тягне за селянами і лагодяться титулом отсих сервітутів обдерти вас із половини вашої батьківщини? Чи знаєте, яким духом віє против вас у найвисших сферах? Адже там ви все ще „unzuverlässig“ а то й „reichsfeindlich“, адже там багато високих голов про те тільки й думає, щоб вам укоротити руки на користь хлопства не з іншого, як тільки з політичного приводу. А ви сидите собі спустивши рукави тай граєте іділлю з селянами, що тільки й чигають на те, аби вас пустити з торбами. Не бійтеся, вони мають добрий нюх, тай не бракує таких, що їм нашпують до вух дьявольські ради. А се не переливки, ходить о грубі міліони, ходять, можна сказати о ваше жите або смерть.

Комісар аж задихався і урвав свою промову. Його худі груди заходили і спирали йому дух у горлі, а лице набігло кровю. Пан дивився на нього якось милосердно, мов на хору людину, хоч не можна сказати, що комісареві слова не трафляли йому до серця і не відживлювали там старих, панцизняних поглядів на відносини до селян.

— Алеж пане комісарю! — аж крикнув пан Субота обіймаючи його за плечі, — хто-ж вигадав договорювати ся до такої сердитости! заспокійтеся! Я не позволяю вам так говорити, а то боюся за ваше здоровле. Ще світ не кінчить ся, ще маємо час обдумати і оборудувати всякі справи. Ходіть лучше на гумно, відхлипайтеся троха і відпочиньте, тоді й можемо поговорити спокійнійше.

— Я спокійний! О, я дуже спокійний, — відповів усміхаючи ся пан комісар. — Але в мене бурить ся кров, коли бачу, як одинокє ядро галицької цивілізації отак безрадно і без ініціятиви здається на ласку долі, на добру волю тої мужицької черняви, що рада би втопити його в ложці води. Я не можу мовчати, мене серце болить.

— Ну, годіж бо, годі, — вчитькував його пан Субота і таки підвів його з місця та потяг із собою на гумно. Він добре знав, що обурене пана комісаря в значній мірі нещире, що він грає комедію і бе на ефект, не маючи ніякої підстави так дуже розбивати ся за поправу долі дідичів, а коли на

хвилю вид знесила і вичерпаня у комісаря збудив його людське співчуте, то се ще не значило, щоб пан Субота справді повірив у всі його перспективи. Він занадто добре знав сього пташка.

Пан комісар Годієна не був властиво ніяким комісарем. Колись за панщини він був мандатором, потім перейшов у службу до політичної влади, але не міг добити ся до якоїсь поважнійшої урядової посади, займав становище зразу діетарія, потім канцеліста при старостві, з вовчим апетитом вітрячи всякі можливі сліди, як би добити ся ліпшого хліба. Перелом у аграрних і політичних відносинах Галичини давав таким людям богате жниво. В р. 1848 пан Годієра був урядовим агентом провокатором, який дурих шляхту і заохочував її до повстаня, а рівночасно нашіптував селянам проти шляхти і готовив їх до кровавої контрреволюції в разі шляхетського бунту. Тепер він, не покидаючи свого півофіціального становища при старостві зробив ся нараз опікуном і протектором поміщиків у їх боротьбі за знесене севітутів і надіав ся в замішанях, які правдоподобно виплинуть із того спору, спекти й свою печеню. В його інтересі було перти до щораз більшого заострення відносин між селянами і дідичами. Чи одна, чи друга сторона переступить межі легальности, йому все одно всміхаєть ся користь. Він заохочував селян до процесів з панами за неправно повідбирані в часі панщини рустікальні грунти і рівночасно видавав себе за чоловіка притьмом занятого обороною панських інтересів у великім сервітутовім спорі.

З такою метою він отсе вже два роки об'їздив увесь округ село від села, двір за двором і скрізь засівав зерно взаїмного недовіря, що й без того сходило буйно на ґрунті управленім панщиною. Він вияснював хлопам їх кривди і пер їх до довгих та безплідних процесів, вияснював панам небезпеку, яка і їм грозить від селян і силкував ся зорганізувати з них тиху спілку для оборони їх власних інтересів. Сю оборону він розумів очевидно так, щоб пани силою спеціальних фондів підпирали свої інтереси, купуючи собі прихильників у низших і висших бюрократичних сферах.

Особливо загарливо він обробляв пана Суботу, бачучи в нім чоловіка розумного і поміркованого в своїх відносинах до селян і надіючи ся, що коли сей виступить крутіше, то

за ним підуть інші пани і справа швидше дійде до якогось рішення. Він раз у раз „отвирив йому очі“ на безвихідність положення панів серед хлопської маси, на небезпеку проволоки та задавнення хлопських претензій, на можливість корисного для панів полагодження сеї многоважної справи, що має першорядне значіне в цілїм розвою краєвих відносин. Він усе товк своє, мулив і мулив як тиха вода, з одного боку полошив свого слухача страшними вістями про урядові заходи ко-ло щедрого надїлення селян панським добром, а з другого боку мавив його блискучими перспективами швидкої і дешевої побіди.

— Ну, ні! — скрикнув пан Годієра вервнувши ся друго-го дня зі своєї екскурсії по селі. — Того не можна витримати, що тут дієть ся! Се нечувані річи. До якої скількості дерева вони мають право? загляньте в інвентар! Прошу заглянути! Три, чотири фіри, так чи ні? А вони понабирали по двацять, по трицять! Цілі гори дров навалили коло кожної хати. І яєний пан терплять се! Ні, зовсім не розумію і дивити ся не можу. Адже се виразне: мане текель фарес написане на стінах вашого дому, а ви не вмїєте прочитати. І терпите всі надужитя. Жаль мені вас, ясний пане! І шкода моїх рад. *Wem nicht zu raten, dem ist nicht zu helfen!* Бувайте здорові!

• Пан Субота всміхнув ся якось холодно і поклав Годієрі обі руки на плечі.

— Горячо купаний пан комісар, горячо купаний! Сядьте, відхлипайте ся. Наші інвентарі не знають такого виміру дерева, як вам здаєть ся, а кажуть „на міру потреби“. Селяни не вивозять ані одної гильки не огляненої моїми людьми.

— Чужими очима дивити ся, то чужими руками робити! — зовсім сердито гаркнув пан Годієра.

— Я й сам переконав ся, що вони вірно сповняють мої інструкції і ви не маєте підстави докоряти мені чужими очима. Цікавий я, як би ви поступили на моїм місці.

— О, я би швидко зробив з усім тим взірцевий порядок. Я-б зовсім таку машину, що би фест скрипіла і діло робила. Я вже всьому придивив ся і все обміркував. Представте собі...

— Слухайте, пане Годієра, — мовив йому пан Субота болючим, жалісним тоном, — у мене тепер на голові стілько

клопоту і власної родинної гризоти, що не маю сили представити собі що будь інше. І мушу вийхати на якийсь час, може на пару неділь. Приймете на той час заряд маетку? Я не раз уже лишав його на економа, ну, але сим разом зроблю виемок для вас. Тільки глядїть менї, не наробіть скрипу в своїй машинї! Не горячїть ся, аби не довести до якої бїди. З нашим мужиком треба обережно і тактовно, і я бою ся, що вам не стане терпцю й такту. А про те таки зроблю те, чого вам, як бачу, дуже хочеть ся.

Годїера аж засяв від сих слів, аж випростував ся, немов вирїс о три пяди. Він усміхнув ся широко і запитав:

— Вельможний пан жартують?

— Ні, не жартую, а правду кажу. Ви так навертїли менї в головї своїми докорами, що я не бачу иншого виходу позбути ся вас, як отаку пробу. Робїть як знаєте і що знаєте, а там побачимо. Міні голова трїскає від иншої гризоти, а ви причепили ся до мене як пявка. Ну, пробуйте, як вам удасть ся.

Годїера зачав ще щось говорити, що виглядало знов таки на опозицію, та пан Субота заткав собі вуха і крикнув знетерпливлений:

— Анї слова бїльше! Не хочу слухати нічого. Буде вже того балаканя. Що сказало ся, на тїм я стою.

І не прощаючи ся з Годїерою вийшов до свого покою і замкнув за собою двері.

IX.

Пан Субота ходить по своїм замкненім покою, як медвїдь по клітцї. Він почуває тїсноту, а боїть ся вільного простору. Його голова трїскає, а думки мутять ся. Нарештї сїдає біля сього бюрка, на якому лежить розпростертий, дрібнесенькою, перловою калїграфїєю писаний і декуди з виразними слїдами слїз його дочки - графїні.

Дїставши той лист перед кількома днями він успів прочитати його вже з десять разів, а ще й доси він дивив ся на нього як на тяжкого ворога, як на їдовиту гадюку покриту перловою лускою. Він чув за кождим позирком на лист, як та гадюка запускає свої зуби в його серце; його руки хололи

при його дотику, а перлові букви скакали перед очима. А про те якась фатальна сила ще раз і ще раз тягла його на ново читати той лист, троїти себе і доводи до одуру його змістом. А про те лист був написаний просто, щиро, без сліду фальшивої риторики, без тіни прюдерії, як і слід замужній, високо моральній і освіченій дочці писати до батька.

„Дорогий мій батечку!

Доси, за цілих п'ять літ мого замужнього життя моя переписка з тобою обмежала ся на звичайних чемних фразах і обміні звісток про буденні домашні події. Те, що було властиво змістом мого п'ятилітнього, можу сміло сказати, мого пекольного (се слово підкреслюю) життя, лишило ся для тебе зовсім чужим і невідомим, або, о скільки можу догадувати ся з листів мами, в найзагальніших, неозначених контурах, без деталей, яких ніхто не знає крім мене — і мого мужа.

Я в тебе вдала ся. Я горда і не легко зігну ся. Я таїла свою муку в серці і хіба пару разів за весь той страшний вона вибризькувала кривавими слізми перед моєю мамочкою. Але всеї моєї недолі всего того, що я пережила й перетерпіла, вона також не знає і дай Боже, щоб і не дізнала ся ніколи, бо її чиста, ангельська душа певно розірвала би пута її слабого тіла.

Тобі першому признаю ся, перед тобою сповідаю ся як перед конфесіоналом власного сумління.

Ти добре знаєш усю історію мого першого пізнання і моїх передшлюбних зносин з графом. Ти сам уважав графа по першій, випадковій познайомленю з ним (потім я дізнала ся, що він зваблений розголосом моєї нещасної краси сам шукав нагоди познайомити ся з тобою) за ідеал мужчини, за чоловіка покликаного вже самою природою до якихось великих діл. Геркулічна постать, мужеська красота і вихованем здобута грація та легкість рухів, значна освіта і скінчена досконалість товариських форм у високім стилу, все те подобало ся тобі і чарувало мою дівочу уяву ще доки я й на очи не бачила його.

Він написав лист до тебе, де зложив поклін мені, хоч і незнайомій йому. Він приїхав і я почувла зразу якийсь холодний жах перед його силою, його красою і його могутньою волею. Він говорив як самовладний князь, снував широкі пля-

ни, був високо гуманний у розуміню людських відносин і вилітав душею далеко поза тісні межі наших галицьких пересудів. З тремтінєм усеї моєї істоти я слухала його розмову, а хоча що до товариських звичок і я не чула себе низшою від нього, але все таки говорити з ним сам на сам, поводити ся з ним як з рівним собі я була-б ніза що не насмілилась. Заімпував міні незвичайно, як ніхто ще з людей знайомих міні від молодих літ.

І раптом, несподівано скоїло ся наше весілле. Немов снігова лявина впала на мою голову в шаленім розгоні. Я весь той час жила в ненастаннім одурі, ошоломлена, нездібна ні думати ні відчувати ясно. Я крутила ся немов золота мушка в шаленім вихровім вирі, не бачила і не розуміла нічогоісінько з того, що діяло ся довкола мене і отямила ся у-перве аж на шлюбнім коверці під дотиком графської руки.

Друге пробуджене, страшне і жорстоке понад усяку силу людського вислову, в якому я побачила себе від разу скиненою в безповоротну безодню, — се було моє пробуджене на шлюбній постелі.

Се прийшло так нагло, в такій нечувано дикій, варварській формі...

Моя рука й доси дрижить і не хоче писати далі, але чаша моїх терпінь занадто повна, моє сумліне занадто глибоко розворушене, щоб я могла мовчати... . . . . .

А мій муж гуляв поза домом. Час від часу прислав післанців, щоб довідати ся, чи я вже здорова, прислав міні коротенькі листки з поклонами і поздоровленнями, але про поворот ані слова. Нарешті, коли по трьох тижнях лежання і горячкованя я встала, бліда і змарніла як після найтяжшої недуги, приїхав і він. Веселий, рожевий мов Аполлон у ранці, він уже на подвірю дав себе чути розказами, які видавав службі, гавканями псів, що позбігали ся до нього і підскакували та скомлячи з радости лизали йому руки. Він швидко вбіг до могого покою і ахнув побачивши мене.

— Ах, вибачай, моє серце! Я й не знав, що що ти тут! Але як же ти виглядаєш!

Я вжила всіх сил своєї душі, щоб усміхнути ся до нього і подала йому руку. Він узяв її в свою горячу долоню і зараз випустив; моя рука була холодна і майже безкровна.

Кілька тижнів ми мали спокій; граф зрештою проводив той час переважно за домом, у гостях, на польованях або їхав до міста і гуляв там по своєму. А моя душа мучила ся невимовним смутком і я силкувала ся тільки ненастанною працею в кухні та при господарстві вбивати невеселі думки, що мов докучливі мухи роями обсідали мою голову. Що зо мною буде? Як мені жити з таким чоловіком? Чи від разу звирати ся і вертати до родичів, чи йти в світ за очи і шукати собі власного хліба? Я не мала до кого сказати ані одного щирого слова, бо бачила й відчувала се від першої хвилі, що весь двір від малого до великого жиє мов під обухом під непереможним впливом панової волі, що кожде моє слово кождий жест вони передадуть йому. Я тремтіла сама перед собою, бо чула, що й мої думки мов підстрілені птахи падають до долу під його переможним впливом.

Почало ся для мене важке і нерадісне жите в родинному ярмі. Крім принагідних нападів мігрени та інших жіночих хвороб не могла я нічого видумати. Та видно, що й сам він зрозумів мої зусілля, з може збридив собі мене, бо минулої осени, користаючи з незвичайного врожаю пшениці в наших сторонах і з добрих цін на неї, виїхав до Парижа. Там він гуляв кілька місяців і відтам привіз собі чесну компанію, трьох кокоток, для яких вибудував пишну віллу в нашім повітовім місці. Ся вілля, положена в гарнім саду, хоч раз у раз щільно замкнена, здобула собі вже голосну славу в цілім повіті як місце, де майже що ночі під проводом мойого графа відбувають ся оргії з його вибраних приятелів і тих французських дам, оргії, яких мерзоти не беру ся описувати, хоч мій граф кожного дня забавляє мене їх гумористичними описами. Се остатня фраза нашої супружної любови, бо по за сим — куди вже далі?

А по за тим одна моя просьба до вас, дорогий таточку! Приїдте до мене! Виж певно вже обрибили ся в полі, а коли й ні, то ваш відїзд на кілька тижнів, може лиш на кілька днів буде для мене великою потїхою і піддержить мене в моім бездоннім горі. Яж зм сі літа так рідко бачила вас, а тепер мені здаеть ся, що на ваш приїзд моя єдина, остатня надія, що ваша присутність верне мені давню силу волі, давню енергію і охоту до житя. Приїдьте, таточку, як найшвидше!

В моїй хорій душі клублять ся шалені помисли, пляни і бажання, я ходжу мов у тумані і не можу ні на що рішити ся. Ваш приїзд буде для мене правдивим сходом сонця. Ваша дочка Женя.

Пан Субота справді виїхав не гаючись. В тих часах у Галичині ще не було залізниць, хиба з Кракова до Відня. Доводилось їхати чвіркою, значну часть дороги подільськими шляхами, які найменший осінній дощик перемінював на бездонні і невилазні баюри, де бричка цілими годинами сунула ся по колодки в густім болоті, а коні бродячи в ньому по коліна що десять хвиль ставали та відсапували. Цілих десять день довело ся пану Суботі їхати отак із Грушатич до графського села, ночувати в огидних жидівських корчмах, мокнути й мерзнути по дорозі. Він проклинав свою їзду, але серце вражене до глибини листом його дочки з болючою нетерплячкою рвало ся до неї і не давало йому думати про невігоди сеї по дорожі.

Розумієть ся, що він на самперед заїхав до повітового міста, в яким мали відбувати ся оргії його зятя й його компанії. В готелі в яким він зупинив ся, знайшов ся зараз службний жидок кельнер, що згодив ся за невеликий трінкгельд оповісти йому всі секрети „французької віллї“. Він постановив собі особисто зложити візиту своїому зятєви в такій інтимній обстанові і для того він просив увесь готелевий персонал і його завідателя таїти кілька день його приїзду, а сам замовив собі шлюсаря, щоб зробив йому ключ до брами, яка вела до французької віллї. В часі найближшої оргії він опівночи тихенько підїхав до віллї, отворив браму і подав ся пішки на подвірє. Тут його обскочили графські гайдуки узброєні в револьвери, та він зараз зацитькав їх не лише своїм револьвером, але своєю повагою як батько графині і здобув собі вхід до віллї.

В яким стані застав там чесне товариство, сего він ніколи не оповідав нікому. Зрештою пробув там дуже коротко: явив ся в отворених дверях як дух Банка, зложив короткими словами свою велику пошану ясновельможному пану графу і всій його так чесній компанії і замкнувши за собою двері лишив їх усіх їх дальшій забаві, а сам як стій, опівночи рушив до села, де жила його дочка.

Та о скільки візита в французській віллі дала повну сатісфакцію його зацікавленню і переконала його, що дочка в своїм листі говорила повну правду, о стільки його прибуте до графського палацу і сама поява дочки значно розчарували його. Палац був значно занедбаний і обшарпаний, видно, що дуже слабо дбали про його удержане. Натомість дочка замість трагічного настрою вибігла на зустріч батькови весела, щебетлива як пташка, в повнім розцвіті своєї краси, немов би на її душі не було ніякої трагедії.

Женя привитала батька весело, впровадила до своїх покоїв, розпорядилась у кухні та в пивниці, заглянула й до стайні, де вже стояла батькова четверня, а потім мов на крилах влетіла до покою, де сидів батько і переглядав малюнки.

— Спасибі вам, таточку, що приїхали! — заговорила вона своїм чистим голосом, мов у срібний дзвінок задзвонила. — Та я не чекала вашого приїзду і тимчасом погодилася з мужем.

— Ти з ним? — протяжно і недовірливо запитав пан Субота.

— Так. З ким же другим міні й годити ся?

— Алеж він так страшно знущав ся над тобою!

— Що було, те минуло, — щебетала пані Женя, мов непамятлива пташка. — Він тепер поправив ся.

— Ха, ха, ха! — у весь голос зареготав ся пан Субота. — Поправив ся! Бачив я вчора на влясні очи, як він поправив ся! Нівроку йому!

— Що, — скрикнула пані Женя ще веселійше, — ви були може в французській вілі?

— Авжеж був. І підробленим ключем брагу відчинив, і від гайдуків револьвером боронив ся, та про те застав їх усіх серед найкращої забави. Тьфу на їх голови! Досить було одної хвилини, щоб оглянути їх усіх у найінтимніших позах і відвернутись і плюнути з обридженя. Та я не плюнув, а привитав пана графа, я віддалив ся не ждучи навіть їх відповіді.

Женя розреготала ся своєю чергою.

— Шож, се нічого не вадить, що бачили на власні очи. Я не бачила ніколи, але наслухала ся від нього доволі. Та все се швидко змінить ся. Зрештою я вдячна тим дамам і поси-

лаю їм навіть живність із свого дому. Мені се нічого не коштує, а вони, таточку, увільнили мене від найтяжшої панщини, яку я переносила в своїм житю.

Батько слухав сих слів що раз більше чудуючи ся. Він похитав головою і озвав ся:

— Не розумію тебе, Женю! Раз ти гірко нарікаєш на свою долю, на своє понижене, на його знужане над твоєю честю і твоїм тілом, , раптом годиш ся на все, що він робить і мало не похваляєш тих огидливих його оргій у французській віллі.

— Нічого того, таточку, я не похваляю, нічого пригаєного мені ним я не забула. Але в моїм важкім становищі мусить настати якась зміна, і для того я на якийсь час заключаю перемире зі своїми ворогами.

— І для того відкидаєш на бік усі чесні традиції, які ти винесла з батьківського дому, і стаєш по сторон сего смердючого болота? — з гірким докором мовив батько.

— Перетерпівши стілько, як я перетерпіла страсти і охоту до самого життя, не то до всяких традицій. Тепер міні пристрасно, до ізичного болю вирвати ся з того болота, в яке мене між шим віпхнула і ваша воля, таточку мій любий! Я вам не докоряю за се і ніколи не докоряла; виж бажали мені добра, не лиха. Але частина, маленька частина одвічальности за те, що стало ся, спадає й на вас. Ви занедбали мене в ті хвилі, коли я найбільше потребувала потіхи й піддержки в моїм гіркім стані, то хоч тепер не мішайте мені моїх плянів. Я вас попросила до себе і прошу й тепер, побудьте у нас кілька неділь, поки ми обробимо ся і виберемо ся в дорогу, нашу першу, справді шлюбну подорож.

— Го, го, го, аж так тонко співаєш! — скрикнуь до решти зафресований пан Субота. — Шлюбна подорож! Кудиж ви їдете і хто з вас їде?

— Всі їдемо, я і він. І певне забере з собою своїх демаузельок. Чому би мов не брати? А мені до них байдуже. Я буду з ними ввічлива по дорозі про людське око, хоч ненавиджу їх і бриджу ся ними всіми силами душі. Але сим разом ходить міні о комедію, що має видіграти ся на трагічним тлі. Не догадуйте ся нічого, таточку і не розпитуйте мене ні про що. Все те ще в початках, не вяжеть ся одно з одним!

ще не більше ніж дикі концепти, що блискають у моїй бідній голові як блискавки в чорній хмарі, але я надію ся, що таки по тій бурі засяє денне світло і я таки вийду на кращу дорогу. А там уже побачимо! побачимо! побачимо!

І вона як сорока на одній нозі поскакала до кухні приспівуючи своє остатнє „побачимо“, а батько сидів на софі битий важкими думами і буркотів сердито:

— Говориж ти з жінками! Зрозумій їх логіку, не говорю вже психіку! Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи може задумує щось дуже мудре, но жіноцьке мудре, таке як гордіїв вузол, що йому ні початку ні кінця не знайдеш? І я скажу після тої її промови: Побачимо, побачимо! побачимо! Бо більше ніщо й сказати.

X.

Поки там пан Субота сидів серед широких подільських ланів і нудив ся — граф за той час рідко коли був дома, а про Суботову визиту в французькій віллі навіть не згадував, немов і ніде нічого не бувало. Поки в графськїм палацу йшли пиняві приготования до заграничної подорожі, в Грушатичах кипіло і клекотіло, як у кітлі. Пан Годієра почав підводити свою машину. Зразу йшло все дуже добре. Він засів до писання і писав невтомно „реляції“, себто по просту доноси на всіх і вся, що крутило ся довколо нього. Насамперед написав донос про свою хозяйку паню Суботову, у якої відкрив любов до селян, потуране їх забаганкам і часті сходи́ни її з селянами в домі її зятя та довгі розмови при замкнених дверех та заслонених вікнах. Потім написав донос на всю двірську службу починаючи від економа а кінчачи псарем і конюхом, що крадуть панське добро, не пильнують діла, волочать ся за сільськими дівками і у всьому потурають селянам та за хабарі позволяють їм розкрадати панське добро. Розумієть ся, що ходячи день у день по селі і угризаючи ся з селянами за всяку дрібницю кожного дня приносив нові матеріяли для своїх реляцій. Обмалював і Думяка і вїйта і всіх присяжних; допікали йому особливо сільські баби своїми кпинами та вигадками, і він совісно подавав про все те реляції і висилав до циркулу. Там урядники аж боки зривали зо сміху

читаючи ті його реляції, подіктовані злобою і проняті тим юмором тісних умів, що вважають себе неначе центром людськості і не відчують своєї смішности.

Та від реляцій він швидко перейшов до виконання своїх намірів, і тут наткнув ся на таку впертість, апатію та нехить людей, що нераз аж пінив ся зо злости. Він велів побережникам не пускати нікого в ліс, та бачучи, що вони й вусом не ведуть у той бік почав сам бігати в ліс і виганяти селян, що чи то збирали сухарину, ламали сухе гилля, викопували пні, чи то й так рубали здорове дерево. Поки натрафляв на старих, незасібних баб або піших селян, що на плечах носили вязанки дров, поти його крикам і лайкам удавало ся витурювати їх із ліса; але такі, що їхали в возами і рубали дерево визначене їм побережниками чи то за гроші, чи за роботу, не слухали його, кпили собі з нього або й відгрожували ся.

— Лиш би бучка взяти та хомянути біду раз по пиці, аби не кричала! — буркоче чоловік рубаючи дерево, поки пан комісар розсерджений скаче довкола нього та верещить та лає на чім світ стоїть. Так само було і в полі, з якого він велів що дня зганяти всю селянську худобу, і кожного дня по полудні знов бачив, що вона любісінько пасеть ся на тих самих панських стернях. Його злість була невичерпана, його очи бачили, що всі кепкують собі з нього і ніхто й не думає слухати його, а він у всім вітрив або інтригу пані Суботової, або економа, або Думяка та його жінки, і сердив ся і кляв і лаяв ся все в тій надії, що прислужуєть ся пану Суботі і його господарським інтересам.

Нарешті пані Суботовій стало того за багато і вона вимовила йому місце в своїм дворі думаючи, що він уступить ся зовсім і поїде собі геть. Та не на такого наскочила! Годієра наробив вереску на весь двір, покликав ся на дану ясним паном повновласть і грозив урядовою езекуцією свого права. Тоді вже економ своєю власною властю велів запакувати всі його манатки на його двоколіску, запрягти його шкапя і разом з тим добром відвезти його в село. Знов крики і протести Годієри, нові реляції до циркулярного старости „на власні руки“ пана старости і з власних рук старости білетик: „Якого дідька ви причепили ся до Грушатич і грушатичького двора? Зараз вертайте до міста і зложіть міні устну реляцію!“

Пан Годієра одержавши сей білетик аж сам не знав, як висловити свою втіху. Пан крайсгавітман сам особисто пише йому, жадає від нього усної реляції про грушатицькі відносини! Тепер він догодить усім своїм ворогам! Тепер він покаже їм свою силу!

І не гаючись він поїхав, пробувши всього два дні у грушатицького арендаря, бо з селян ніхто не хотів пустити його навіть на подвірє, не то що до хати. Він їхав як на празник, підспівуючи і не кваплячись і знов водив лисячими очима по селянських полях і панських ланах і лісах, плюкав і сердився, де що робилося не по його вподобі і снував нові пляни, як би позаводити тут нові порядки.

Його візита у циркулярного старости випала на жаль дуже не по його думці. Староста не допустив його до слова, а вичитав йому остру нагану за його влізливість і його дволичність, з якою він підбунтовує панів против селян, а селян против панів. „Я міг би зараз веліти арештувати вас і передержати в арешті до слідства, але не роблю сего тому, що ви робили се з великої злости й глупоти, але не зі злої волі. Тепер бережіть ся. Я не входжу в те, чи і яку маєте повновласть від пана Суботи, може се лише панський жарт на те, аби вас спекати ся; але то вам кажу, не докучайте міні своїми дурацькими реляціями і ведіть ся так, аби я більше нічого не чув про вас!“ На тім він і махнув йому рукою на знак, що може йти собі геть.

Годієра ще отягав ся, видобував якісь папери із свого бездонного шкіряного портфеля, та староста крикнув на возного:

— Вивести того пана!

По такім соромнім прогнанню пан Годієра під впливом своєї лютости подумав собі: Або — або! *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo!* Не хоче мене пан, я оберну ся до хлопів. Побачимо, як він се стравить.

І він велів везти себе до Грушатич, до коршми, де й закватирував ся на пару день, хоч і як жид не рад був сим разом своїому гостеві. Жид догадував ся, що пан комісар не добром дише против двора і бояв ся нажити через нього й на свою голову клопоту, але подумавши докладнійше станув на тім, що в разі якоїсь немилої дворови акції можна буде від разу позбути ся комісаря, досить одного слова.

Другого дня схопиєши ся дуже вчасно зі сну Годієра пішов у село, щоб застати господарів іще дома. Одного за одним він пробував настроїти против двора. Були такі, що слухаючи його доказів чухали ся в потилицю і говорили: „Щож, як люди, так і я. Може би то й добре було на громаду, як би так стало ся, як ви радите, але я сам тому не голова. Скликайте громаду!“ Але деяким Годієрові думки зовсім не подобали ся, вони бачили в них наклонюване до безправства і грабіжу і або наділяли Годієру кпинами, або проганяли й грозили жандармами. Найцікавійша була розмова з Думяком.

— І чого ви, пане, причепили ся до нашого села, як лист до мокрого? Що вам за охота пхати свої пальці між наші двері?

— Мене сам пан Субота просив. Міні повновласть дав. Погляньте, ось вона!

— Вже я дивив ся на неї, але знаю й її історію. Пан закинув собі з вас, аби позбути ся вашої настирливости, а вам здаєть ся, що він справді потребує вашої поради й помочи. А я кажу все своє, що краще-б вам забирати ся до міста і покинути нас, щоб буває часом...

— Що, що? — перебив його Годієра таким різким окриком, як піяне когута. — Ви страшите мене? Го, го, ваших погроз я не бою ся, від усякого нападу потрафлю оборонити ся, а урядова одвічальність, се також моє діло: я й перед властями зумію оправдати ся.

— Про вашу вмілість у тім напрямі я переконаний, але все таки рад би знати, до чого ви хочете довести нас?

— До вашого добра, — живо заговорив Годієра. — Всі давні ліси й толоки, описані ще в йосифінській метриці, мусять бути вам звернені. Всі пізнійші пустки, загарбані панями і заінвентовані Гауером на панську власність, будуть вам віддані. Чогож вам більше треба? Панського ви не жадаєте, але того, що вам правно належить ся, маєте право домагати ся правною або й неправною дорогою. Се вам моя думка. Хто швидше візьметь ся до сего діла, той лекше зможе дійти до своєї мети, бо потім готово бути запізно, коли рушать ся інші села. А вони певно рушать ся, бо по цілім краю селяни аж пишцать на свої кривди від панів.

— Наші люди не пишцать, — мовив Думяк.

— Не слухайте того. Всі, особливо біднійші, дуже-б раді, але не мають відваги починати. Ви могли-б додати їм такої відваги.

— Відкиж я до того приходжу? — здивував ся Думяк. — Вам справа ясна, то ви й заохочуйте до неї людей. А я хиба мушу вірити вам на слово, а сам того не знаю докладно.

— Ну, добре, — мовив Годіера, — то скличмо громаду, поговоримо про се з громадою.

— І з тим до мене не удавайте ся, бо відки я до того приходжу? Я не вїт і не жадна старшина в громаді, хто піде за моїм голосом? Ідїть до вїта!

На сьому розмова й скінчила ся. Годіера пішов до вїта і доти блягував йому про свою комісарську повагу, поки вїт не обіцяв йому вислати присяжного по хатах, щоб кликали господарів на суботу вечір у коршму, „без примусу, а хто цікавий послухати пана комісаря“.

Таких цікавих не так на комісаря як на саму коршму знайшло ся не мало. В суботу вечір народ щільно заповнив усю коршму і всі сїни і прилежний ванкир, і з якого двері вели до головного коршемного поміщення; прийшов і вїт і вся громадська старшина, прийшов і Думяк. На комісаря прийшло ся досить довго ждати. Він попередньої ночі бачив погані сни, весь день йому було зовсім ніяково на душі, голови не брав ся ніякий концепт тої промови, яку він мусїв сказати до народу, тай сам той народ видав ся йому тепер якоюсь темною, важкою силою, а зовсім не соломою здатною до швидкого підпалу. Та він нарешті таки наважив ся і вїйшов якось покvapно, мов додаючи собі відваги, до коршми. Люди розступали ся якось лїниво перед ним даючи йому дорогу до стола. Він „на потуху“, як жартував дехто з селян, випив чарку горїлки і виступивши на осліні та оперши ся о стїну почав балакати.

Бесїдник він був неособливий і невправний. Підносячи голос замісь дійсного пафоса робив ся пискливим і комічним, часто зупиняв ся шукаючи слів, одним словом, не робив на селян ніякого вражїня.

— Аби ви знали, хто я такий, — так розпочав він свою промову, — то мушу сказати вам дещо про свій рїд і поход-

женє. Знаєте, недалеко від Галичини край Чехію і його головні, ріки Велтаву та Лабу і його міста Прагу та Болеслав. Оттам жив мій рід, славні ритіржі на Болеславі. Вони були учасниками чеської слави, бороли ся в усіх битвах, до яких виступало чеське військо, а в кровавій битві на Білій горі сміло пролили свою кров за чеську справу. По тій битві ті члени нашого роду, що ще лишили ся живі, мусіли тікати з рідного краю.

— А коли тото було? — запитав хтось із натовпу селян.

— О, то було давно, ще 1622 року, буде тому 250 літ.

— Ще лиш буде, а доси лише 234, — підхопив Думяк, що встиг у одним моменті обчислити дійсну ріжницю.

Почув ся голосний регіт зібраного люду, а Годієра поглянув на Думяка таким оком, як на свого смертельного ворога. Думяк завважив се добре, але сидів спокійно при столі та слухав дальшої промови.

Годієра почав далі довго і нудно оповідати про пригоди та переходи чеських емігрантів і дотяг нарешті до того, що його ближші предки розбрились по світі, деякі покинувши свою чеську віру вернули назад до Чехії, інші пішли в службу ворогів і винародовили ся.

— Гарна родина, нема що сказати! — буркнув під вусом Думяк, і знов із грудий селян стовплених в ожиданю чогось цікавого вибух голосний регіт.

— Ну, чого смієте ся? — розсердив ся пан Годієра. — Тут не сміяти ся, тут плакати треба над тими, котрих тяжкий утиск позбавив усього найсвятійшого кождому чоловікови. А ваша доля хиба краща? Ви менше витерпіли від польської самовлади?

— Але ми нікуди не тікали і свої мови ані віри не затратили! — гордо крикнув Думяк. — Як же ви рівняєте себе з нами?

Комісар не знав, що відповісти на се, а сміхи і кпини селян драгували його щораз дужше. І він почав далі досить уже нескладно плести про свого батька, що був цісарським урядником і за надужитя своєї власти був прогнаний з уряду, бідував довгі літа страшенно, поки через протекцію якогось можливого пана йому не призначено урядового становища в свіжо набутій Галичині.

Люди нетерпливо слухали сеї бесіди, а дехто почав переривати її окриками:

— Що нас то обходить? По що все те говорите? Ми вже знаємо тих славних чеських урядників. Говоріть до річи, що маєте нам сказати. Нам ніколи слухати ваших байок.

Комісар знов розсердив ся, особливо роздув його злість вислов про байки.

— Що там за байки! Хто може тут говорити про байки? Я вам говорю про те, чим моє серце наболіло, а ви то вважаєте за байки!

— Овва! Наболіло! А по вас і не пізнати того! — весело закинув Думяк, і знов загальний регіт наповнив усю коршму. — Ану, скажіть нам тепер про себе, най знаємо, що ви за птиця!

Комісар ще дужше змішав ся, немов і не надіяв ся такого питання. Він знов глянув на Думяка тим оком, що на пса, і перескакуючи на комічно плаксивий тон почав жалувати ся на свою долю.

— Шож я вам скажу про себе? Било мене нещасте весь вік. Мене вигнали зі школи...

— Га, га, га! — реготали ся люди. — А за що?

— Дурний був, не хотів учити ся, — проплакав Годієра.

— Га, га, га! Дурний був, дурний і остав ся, — гукнув Думяк і новий регіт заповнив коршму.

— Потім я вступив до уряду і почав дослугувати ся...

— Вислугувати ся, не дослугувати ся, — поправив його Думяк. І додав устаючи з місця:

— Знаємо, знаємо, як ви вислугували ся ріжним урядникам починаючи від пана старости, а кінчаючи остатним возним та гайдуком. Як ви в процесах фальшували свідоцтва, крали ферлядунки, аби покривджена сторона не стала на термін, як ви для урядників достарчали кухарок і мамок, які паскудства ви робили з жидами і ссали кров із селян, що приходили до вас за порадою і підмогою. Знаємно се все і не потребуєте нам про се оповідати нічого, бо хиба набрешете, а правди не скажете.

Комісар скрутив ся мов ужалений гадюкою і крикиув:

— Силою свого уряду арештую вас, Костю Думяку! Буду з вами мати справу в суді.

— Овва, арештуєш! А на якій підставі?

— Бо ви ображаєте мене. Я маю право арештувати вас і зараз відставити до суду. Я урядовий комісар.

— Брешеш! — ревнув із усеї груди Думяк, — який ти комісар? Старостинська драпичка, що стратила вже ласку у старости. Я не бою ся твоїх дурацьких погроз, а на суд я позиваю тебе. Я тобі докажу, як ти бунтуєш панів проти хлопів, а хлопів проти панів. Я тобі викажу перед судом і перед усім світом, що ти не комісар, а хіба світова курва!

— Га, — скрикнув Годієра своїм пискливим криком, немов хтось вбив йому шило в задницю, і зірвавш ся зі свого місця прискочив до Думяка і плюнув йому в лице.

Всі ахнули, та Думяк, що сів був під час своєї промови, не рушаючи ся з місця відхаркнув і плюнув також йому в самі очи.

— Так? — запищав комісар обтираючи ся хусткою, — то ти, хаме, смієш плювати на мене? Так отже тобі за се!

І він ще раз підскачавши вдарив Думяка в лице.

Та тут стало ся щось дивне, хоч зовсім натуральне. Думяк зблід моментально як труп, підняв ся з сидження, замахнув своєю велитенською долонею, і придержавши лівою рукою Годієру, що вже пустив ся був тікати, мов довбнею вдарив його в голову. Годієра ані разу не пікнув. Його руки й ноги затрепали ся судорожно, з горла видобуло ся кілька разів важке хлипанє, немов утопаючого, що ловить повітре, і він покотив ся на землю. Згас як задута сьвічка.

Вся коршма ахнула. Те, що стало ся на їх очах, було таке нагле, незвичайне, а при тім таке натуральне, як якась елементарна поява в роді громового удару. Ніхто не ворухнув ся в першій хвилі. Сам Думяк остовпілими очима дивив ся на остатні корчові рухи своєї жертви, а потім успокоївши ся плюнув і знов сів за столом на своїм місці.

Перший отямив ся вїйт. Приступив до Комісаря, посмотрив його руку, прислухав ся до груди, похитав головою і сказав:

— Небіжчик.

Ніхто з селян не сказав звичайного в таких разях „Царство йому небесне“. Всі з жахом дивилися на теплого ще трупа. А вийт обертаючи ся до Думяка промовив :

— Ну, Костю, а що з тобою буде ?

— Маю в Бозі надію, що нічого не буде. Моя душа чиста. Ви бачили і чули все, беру вас за свідків. А завтра відвеземо трупа до міста; я ставлю ся до суду. Добраніч вам усім.

І з тими словами він узяв свою шапку і вийшов із корши.

XI.

Наблизило ся велике, рокове свято Різдво. Зима приїхала на білім коні і покрила поля білою наміткою. В лісах закрипіли конарі під ваготою снігу, ріки задубіли під її острим подихом, медведі ссали лапи в своїх гаврах і дрімали зимовим сном, а люди гріли своє тіло овечими, лисячими або вовчими шубами.

Село виглядало як громада круглих снігових могил, між якими вили ся вузькі рівчачки, се стежки прокопані від хати до хати, і один ширший, довгий яроч — се дорога прокопана в сязневім снігу здовж села аж до ріки. Під тою важкою, білою покрівлею сумирно спало село, мов під пуховою периною, тільки замість дійсного сну там ішла ненастанна, тиха, домашня робота: стукали ціпи по токах молотячи біже, звонили молоти в громадській кузні, фуркотали верена по хатах і лили ся пісні, туркотіли голоси казок та загадок по запічках. Хиба що сама природа, щоб не надто вже глухо дрімати, будила свою музику, сердитий „стоковий“ вітер, що вибігаючи з далеких рівнин Сібіру різав мов ножем своїм грізним подихом, свистав, вив і гудів своїми крильми, ломав дерева в лісі і здимаючи безмежні снігові хмари на полях котив їх як обложні машини на села. Та все те не лякало людей. Вони затирали жилисті руки та здивавши один одного знай примовляли :

— Гій, мороз, мороз! Боже його примнож!

— А ще й вітрець — божа сила! — додавав звичайно другий.

В сам день святого вечера вітер утих, небо вияснило ся, а хоч мороз потис іще дужше, та про те люди бадьорили ся

і дивили ся якось привітнійше на світ, як звичайно. Хоч то день робучий, та про те сьгодні ждала їх не зовсім звичайна робота. Майже половина села, мужчин і жінок вибирала ся до міста, де на сей день була визначена судова розправа против Костя Думяка. Від самого ранку перед хатами стояли сани устелені соломою та навантажені вязанками сіна, а в хатах горів огонь, а над стріхами здіймали ся довгі та високі стовпи блакитного диму. Ледво ще сонце обідріло ся гаразд, почали на подвірах фиркати коні запряжені до саний, ждучи дороги, а в хатах хозяйіни їли на борзі горячий борщ з бобом або фасолею, брали за пазуху по пів бохонця хліба, по жмінці соли та по дві головці чесноку і попрошавши ся з ріднею сідали на сани. Декого не хотіла жінка пустити самого, то й мостила ся за ним на заді; більша часть спрягала ся для сеї їзди з двох або й трьох хат; їхали й такі, що не мали свого тягла а присідали ся на чужих санях, так що на кожних було четверо душ. Двацятєро саний одні за другими вирушили гуськом у дорогу, мов шнур журавлів потяг ся по білім, снігами завіянім полі, на яким учора до пізної ночі прокопувано дорогу аж до Нестанич, біля яких ішов уже цїсарський гостинець.

А Кость Думяк стрітив сей ранок у слідчїм арешті, в якому пробув отсе вже два місяці від свого арештованя. Він був блідий і стомлений довгим, примусовим супокоем та браком руху, та про те не падав духом. З ним поводили ся в суді досить чемно, дали йому казню з тих поряднійших, у які не саджено злодіїв та грабівників, йому позволено мати свою постіль і кожної неділі бачити ся з матірью й жінкою, які ніколи не занедбували користати з сеї ласки. Отак минули йому сі два місяці і він хоч сумний та пригноблений своїм положенем, усе таки не нарікав на нього і спокійно ждав розправи.

Розправа була над сподіванє коротка. Прокуратор виголосив свій акт оскарженя по німецьки, спокійно і безсторонно, виясняючи всі моменти сего незвичайного діла. Судді - Німці вели одначе розправу по руськи, випитали зразу самого Думяка, потім пана Суботу в справі його повновласти даної Годієрі, потім економа і кількох двораків у справі поведження Годієри в дворі, а нарешті селян з вїйтом і присяжними на

чолі в справі остатньої, фатальної пригоди в коршмі. О четвертій годині розправа скінчила ся короткою, більше формальною ніж річевою промовою прокуратора і трибунал пішов „на уступ“, а по чверти години голова трибуналу виніс і оголосив присуд, яким признано Костя Думяка винуватим у вбійстві „приватного урядника Антона Годієри“, але з огляду на провокацію покійника і на ціле його несумлінне поведжене з селянами і дідичами, далі з огляду, що сам Думяк від разу признав ся до своєї вини, як також з огляду на його двомісячний слідчий арешт йому даровано решту кари і кошти процесу. Присуд був як на ті жорстокі часи реакції, коли про суди присяжних не було ще й думки в Галичині, а трибунали судили тяжших провинників дуже часто по вказівках політичної влади, дуже лагідний і гуманний, і не диво, що селяни, що на судовім подвірю терпливо на морозі чекали кінця розправи, при появі свобідного Думяка вибухли мимовільними окриками :

— Жива правда в Бога! Най жие наш Кость Думяк! Най жие цісарський трибунал, що не боїть ся судити по справедливости!

І великою валкою, з Думяком по середині, вони посунули з судового подвіря, місячи ногами посірілий від їх чобіт сніг. Та ось на самій брамі їх перестрів пан Субота, що ждав тут зі своєю каритою, запряженою в чотири огнисті коні. Він поздоровив громаду свідків, а потім обертаючи ся до Думяка обняв його і поцілував ся з ним і голосом душеним сльозами промовив :

— Ну, Костю! Доси я вважав тебе анархістом і бунтівником, але тепер бачу, що помиляв ся. Ти чесний чоловік і варт бути моїм зятем. Ходи, сідай зо мною в мою кариту, бо й так, бачу, твої сани не виїхали по тебе! А вас, панове свідки, прошу завтра всіх до себе в гостину. Попробуємо відновити стару приятнь на новій основі.

Селяни дружно закричали:—Віват наш пан Субота! Віват! Най жие! — хоч переважно слабо розуміли, що се має бути та стара дружба на новій основі. По своєму зрозумів її Думяк як мимовільний вислов радісного зворушення свого тестя, і горячо стискаючи його руку в своїй долоні пішов з ним до карити, яка зараз же рушила з місця.

І знов довгим журавлиним ключем потягли ся селянські сани з міста. І знов не було в них ані сміхів, ані співів — раз що се святий вечер, а друге, що й нагода була поважна. Темніло небо, а потім звільна прояснювало ся зорями, коли вони вернули до свого села. Тут перед громадською лісою на них ждала велика юрба народа, що виринула сюди чекаючи їх повороту, а при їх наближеню вибухли всі дружним окриком:

— Христос раждаєть ся! Славіте!

Пан хотів везти Костя до себе на вечерю, але сей випросив ся: йому любійше буде провести сей святий вечір у власній хаті, з жінкою і матірю й дітьми. І пан тесть зуважив просьбі зятя-мужика.

А по селі по якій годині тиші, коли йшла рокова, церемоніяльна вечеря з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею, почали ся веселі колядкові співи про те, як Бог родив ся і всі святі раду радили, яке-б йому імя дати, а пречиста не згодила ся ані на Петра, ані на Павла, тільки на „самого Суса Христа“, або про те, як Бог з ангелами міряв небо й землю. Вони лунали аж до півночі під зоряним, тихим небом.

XII.

Вже й північ минула, а пана Суботи сон не брав ся. Привитавши ся з жінкою і заспокоївши її що до долі молодшої дочки Галі й її дітей (вона мала трое, два хлопчики і одну дівчинку) він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті стратив апетит і поклавши жінку в її ліжко та заслонивши його фіранками сам пішов до свого покою і тут знов почув у душі якусь дивну тривогу, що гнала сон від його очий. Не роздягаючи ся він пустив ся знов ходити туди й сюди по покою, мов кінь у кираті. Його думки як сполошені птахи дігали і, бачилось, раз по разу били ся о якісь чорні хмари. Тут Кость Думяк уявляєть ся йому ворогом, та його лице міняєть ся напруго і з-за здорових вусів Думякових до нього всьміхаєть ся противне, цапине лице Годієри. Нова хмара виринає праворуч — се громада ніби то збунтована проти нього темними духами, і тут же з ліворуч проблискує непевне, але якесь радісне світло, мов запевнене,

що з громадою таки буде можливе краще житє, коли темні духи розвіють ся парюю. Та чим раз частійше з поза тих понурих уяв виринало в його душі щось инше, мов безмежна панорама якогось чужого, далекого, сонцем залитого і пахощами надиханого краю. А по тім краю мов богиня по раю ходить якась жіноча постать осяяна рожевим блиском, заслонена золотим, ледво прозірчастим серпанком, ходить тихо і звільна поводить руками, простягає їх до нього, до свого батька, кличе його що сили, але йому ледви чутно, ледви брелять відгуки її слів:

— Таточку! Я гину! Мене кусає ненаситна і кровожадна гадюка захована в фалдах мого пурпурового плаща. Таточку, злети зі свого ложа, лети до мене, ратуй мене!

А коли його душу шарпає розпука і він рад би злетіти соколом до неї, то чує, що його немов приковано до землі, немов тоненьким та міцним ланцюхом присилено до точеного та політурованого сідала. Він бє себе в лице руками, мов увязнений сокіл трепле крильми і кричить усім своїм нутром, усею глибиною наболілої душі:

— Доню моя! Золота моя! Озови ся міні! Скажи, напиши словечко, куди ти літаєш, на яким місці тужиш і плачеш, від чого гинеш? О, я знаю, від чого! Але-ж ти перед виїздом потішала себе, що все ще буде гаразд, що ти поєднала ся з ним. Деж ти тепер, голубко моя? Чому від твого виїзду ти не подала міні ані чуточки про себе, не написала ані слівця, не переказала хоч би шумним вітром, не передала хоч малою пташиною? І чом такі страшні почуття мучать мене? Що ти давно вже згубила і пропала, що твій кат посміяв ся над тобою і пхнув тебе в синє море, в якому ти надіяла ся знайти собі лік та освіженє? Чи може він замкнув тебе в відлюднім монастирі, замурував у запустілім замку, запродав якійсь нечистій силі? Чи може ще гірше, на вино, на карти та на своїх кокоток пропустив усе своє й твоє добро і покинув тебе десь у многолюдному, непривітному місті, або де в селі серед жорстоких та захланних людей? Голубко моя срібнопера! Озови ся до мене хоч крізь сон, нехай знаю, де тебе шукати! Нічого не пожалую, ані гроший ані всего маєтку, ані свого здоровля, щоб тільки ти до мене вернула. О я дурень, що пустив тебе, з ним у дорогу! О я старий, безтямний, безміз-

кий дурень! Нехай би граф сам собі їхав зі своїми метресами, нехай би й голову собі зламав або зійшов на жебрака, — але я, по що я пустив із ним свою дитину? Видно Бог мене хотів покарати і відняв міні розум, заглушив моє батьківське серце і воно дало міні розстати ся з нею мов на одну днину задля якоїсь любої візити в сусідстві. А тепер ось тобі, старий дурню! Тепер жалуй і плач і хоч по стінах дери ся, ніщо вже не pomoже.

На пана Суботу від самого початку острої зими часто находили такі припадки смутку й меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зоряної а так зловіщо тихої і глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакав ся, а виплакавши ся і оберши хусткою мокрі очи, немов рішивши ся на щось страшне і неминуче підійшов до вікна, відчинив його не вважаючи на тріскучий мороз і вихилив ся з нього горішньою частию тіла на двір.

На нього вдарило морозом, але він не чув його дотику на своїм горючим лиці. Він вухом ловив бездонну тишу, поринав у ній як нурок у морській безодні та не мав надії ані дна дістати, ані назад вернути ся. Оттак немов одубів на довгі мінати.

Але слухай! Що се? Чи тиша різдвянської ночі прокидаєть ся зі сну? Чи то в ній починає чути бити ся її таємне серце?

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Зразу неясно, мов крізь сон доносить ся до слуху пана Суботи.—Що се таке? — повторяє він безтямними.

— Се в тебе самого так серце беть ся, — шепче йому якась несміла думка. Та він прислухаєть ся ліпше — ні, не правда! Його серце беть ся якось ліниво, звільна, мов обезсилене болем, а те там, у бездонній глибині різдвянської тиші стукає цупко, швидко, три-чвірковим тактом:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Що се може бути? Стукіт робить ся чим раз виразнійший, але темпо його все рівне й однакове, як стукіт доброго годинника. Все ближше! Все ближше! Пан Субота знов вихиляєть ся з вікна. Його зір панує з гори над широким просто-

ром дороги, що веде з міста до Грушатич. Дорога лежить мов довга, проста борозна на білому полі, але вона спить глибоким сном, на ній не видно ані мушечки живої. Стукіт виходить не з сеї дороги, а немов із глибокого нутра землі, де почало бити ся якесь шалене серце. Але пан Субота не може відірвати очий від снігової борозни за селом, стоїть біля вікна заперши в собі дух і дивить ся, і слухає, дивить ся надслухуючи. Тук, тук, тук...

Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов кроваве око. Одно одніське, кроваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеть ся. Немов лежить на голім, гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього йде дужше, що раз дужше стуканє:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

У пана Суботи щось починає заперати дух у груди, корчити пальці на руках... Він сам не знаючи, що робить, ховає руки в кишенях штабів, але ані на крок не відступаєт ся від розчиненого вікна, ані на мент не зводить свого зору з того кровавого ока, що жевріє там на снігу облитім зоряним світлом.

Око не ворухить ся з місця, але росте, швидко росте, двоїть ся. Тепер уже виразнійше видно: се не одно око, але якась темна тїнь що хвиля заслоняє одно око, а друге жевріє раз у раз. І тук, тук, тук. — Що се за стуканє? Перед кровавим оком видно не одну темну тїнь, а дві. А за тими двома тїнями виринає нараз більша, ширша, якась безформна і чорна тїнь.

Пан з жахом відвертає очи й лице від сього привиду. Пізнав, що се таке! Се смерть його їде до нього своєю брикою і своїми демонськими кіньми з кровавими очима. Була хвиля, і в ньому душа стала ледовою і ні за що в світі він не обернув ся-б і не глянув би на той демонський привид. Але той чар тривав лише пару хвиль. Збираючи до купи всі сили своєї душі пан ще раз поглянув у вікно. Що за диво! Дорога лежала пустісінька, на ній не було ані демонічних коний, ані їх кровавих очий, ані великої чорної маси за ними. Було тихо, пусто і мертво. І стуку не чути, нічого.

Але пан іще не може відвернути очий вікна. Дивить ся, вдивляється в найдалші кінці дороги, де вона безслідно зливається з тьмавим небом — не видно нічого. Та нараз щось немов торкнуло його: поглянь ближше! І він глянув, і з його груди вирвав ся ледви чутний окрик безмежного жаху:

— А!

Йому закрутила ся голова, духу в груди раптом не стало, волосе притьмом пішло в гору.

Се була хвиля омертвіня.

Потім на силу розтулює очи і дивить ся.

По замерзлій дорозі, що від грушатицького моста сірою ниткою скісно завішеною в повітрі на білім сніговім тлі сунеть ся щось велике, чорне. Брика з якимось тягаром. Коні чорні як кати ступають повагом, по мягкім снігу і без найменшого стуку. Плинуть радше, ніж ступають. А з понад їх голов у зоряний простір вистирчає голова візника, голова пана Годієри з широким ротом, хижачьким, заостреним носом і з острою, козячою бородою. Він сидить недвижно на своїм сидженю, його хребет згорбив ся, одною рукою держить кінські віжки, а другою опертою ліктем на коліні, нерухомою держить батіг і мірно, що хвиля в рівних відступах часу помахує ним над кінськими головами. Брика також не туркоче, пливе як човен сніговим морем до двора, просто, звільна під гору, все ближше, ближше... Пан не чує нічого, тільки впирає всю свою душу в світ зір. Він не чує нічого, лише бачить, як перед брикою нечутно, без найменшого скрипу і брязкоту відчиняється ся важка, грубими штабами окована брама, як брика сунеть ся подвірем, ближше, щораз ближше до двора і — раптом щезає під замком. Пан механічно, безтямно відступається від вікна не зачиняючи його, обертаєть ся лицем до дверей, а вухами силкуєть ся ловити хоч би найменший шелест, не мовлячи вже про стук кроків.

Не чує нічого.

Нараз так само безголосно відчиняють ся двері його покою, входить висока, чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці — і кидаєть ся до нього.

— Ах! — скрикує пан мов від передсмертного болю.

— Ах! — скрикує рівночасно чорна постать. І обоє разом падають майже нечутно, мов зівяле листе на мягкий ковер, яким вистелений покій.

А з сінній заглядає до покою гупо всміхнена, з цапиною бородою морда візника, що приніс куферок чорної дами, одинокий пакунок. Побачивши пана й чорну даму зомлілих, без руху, простягнених на коврї, він не злякав ся, здвигнув плечима, а побачивши відчинене вікно обережно обійшов їх обоє, щільно замкнув і зариглював вікно, вернув ся до дверей, пождав хвилю, чи не прийде хто, а бачучи, що ніхто не приходить, тихо як дух потонув у пїтьмі, що стояла в сїнях, вийшов на подвірє і за хвилю знов чуло ся ритмічне: тук, тук тук його екіпажа.

XIII.

А другого дня велично зійшло сонце, радістю розяснило ся небо, тріумфом задзвонили дзвони по церквах на знак і на честь великого свята. Лише в Суботовім дворі було тихо. Пана і графиню, яких служниця застала вранці в тїм самім місці, де вчора попадали — він знеможений наглим зворушенням, а вона виснажена довгою дорогою саньми на морозі, — попереносили слуги на лїжка і понакривали щільно, позатоплювали в печах і ходили на пальцях, щоб не збудити їх. Вони не чули різдвяних дзвонів, що з супротивного горба знай розливали ся радісним рокотом, не бачили величного світила, що обливало все небо зразу царським пурпуром, потім литим сріблом, а нарешті щирим золотом. Вони спали аж до осьмої години. А коли графиня прокинула ся і нобачила нахилене над собсю, все ще трівожне і затурбоване лице батька, то поперед усього зареготала ся як срібний дзвіночок, потім голими руками обхопила батькову шию, пригнула його голову до себе і цілувала палко, пристрасно, а потім випурхнула з лїжка і скрикнула:

— Таточку, я свобідна, свобідна, свобідна!

— Від чого свобідна, дитино моя?

— Не від чого, питай, а від кого. Від нього, мойого мужа і ката.

— Деж він подів ся?

— Лишив ся в Венеції.

— І пустив тебе до дому?

— Пустив, таточку, бо мусів.

— Ти узискала розвід?

— Узискала? Нас розвело море, оте чудове, сапфірове венецьке море.

— Не розумію, що хочеш сказати сим, моя дитино.

— О, тут секрет, мій великий секрет! — мовила вона і сама жажнула ся, скочила до дверей, глянула чи не підслухує хто, а потім обнявши знов батька за шию і притуливши ся до нього шепнула йому до вуха:

— Я вбила його!

Пан Субота весь закаменів і мимовільним рухом руки відсунув її від себе.

— Ти... вбила... його? — простогнав він ледво переводячи дух.

— Так, таточку! Але лише морально. Адже бачиш, що я свобідна, що мене пустили, не арестували. Я чиста перед світом, а на сумліню... на сумліню, там, у темній, найтемнійшій закутині маленька плямка. Вона не болить, не мучить мене; вона лише частина відплати за те, що я витерпіла від нього.

— Говори яснійше, Женю, говори яснійше, а то я нічого сінько не розумію! — все ще з виразом страшного затурбованя говорив батько.

— Ох, се ціла історія, чисто як із італійської новелли з часів ренесансу, фантастична, а про те й сьогодні можлива і дійсно правдива. Се можливе лише в Італії, тій дійсній країні чудес.

— Говори про себе, доню, а не про Італію, — шептав батько палений цікавістю і нетерплячкою. Та вона верзла далі своє, як розпещена дитина.

— Не говорити про Італію! — скрикнула зі святим обуренем і сплеснула в долоні. — Як же я можу не говорити, коли Італія дала мені найкраще, найцінніше з усього, що я коли будь дістала від кого, крім тебе, таточку, розумієть ся, крім тебе. Італія віддала міні свободу. Ії чудова дочка, королева моря і перлина землі, Венеція взяла мене за руку і як малу, заблукану дитину вивела на вільний світ!

— Говори яснійше, Женю, говори яснійше, бо міні в голові мутить ся.

— Не бійте ся, таточку, я зараз скажу вам усе, як перед Богом, по ширій правді. Ви бачили, в яким настрою ми виїхали з Відня. Я докладала всіх сил своєї душі, щоб видавати ся веселою і щасливою, але тільки Бог один бачив, як тяжко міні було на серці... Ми приїхали до Венеції в часі найкращого осіннього сезону і мій муж кинув ся з цілим запалом своєї натури в вир тих забав і роскошів, які дає Венеція, між иншим і на веслярський спорт, у якому він швидко збирав заслужені триумфи. Він познайомив ся з найкращим на всю Венецію гондоліером і оба вони в пурпуровій, золоченій гондолі доказували правдивих чудес у своїх фантастичних моряцьких костюмах. Він швидко зжив ся з гондоліером, тай сему самому не треба було довгого часу, щоб наскрізь пізнати польського графа і його уподобаня. Він пізнав його французьких товаришок, з якими граф проводив увесь час вільний від спорту, а нарешті прийшов і до мене.

Не забуду до смерти сеї памятної сцени.

Він ввійшов з глибоким поклоном, як жебрак, станув біля дверей і хвилину міряв мене своїми огнистими очима. Потім перший промовив :

— Signora, позвольте сказати вам слово.

— Кажі.

— Ви терпите багато. Ви годні не такого щастя.

— А тобі яке діло? — відрубала я.

— Я, Signora, бідний, un povero Veneziano. У мене жінка й діти. Гарна жінка. Ах, як я люблю її! Гарні діти і я готов віддати своє жите, щоб забезпечити їх жите. А мій заробок мізерний. Я не можу дивити ся на їх убожество.

— Щож міні до того? — сказала я.

— Вам, Signora, нічого до того, лише міні. Що варто моє жите при моїй бідности? Але ви можете допомогти міні. Не міні, але моїй родині. Будьте великодушні!

Я дала йому тисячу лірів. Його очи блиснули огнем, але гроший не брав.

— Мало, Signora!

Я додала ще тисячу.

— Мало, Signora!

Я додала ще три, останні, які я мала.

— Спасибі, Signora, — мовив він коротко ховаючи гроші. — Ніхто ніколи не знатиме, відки вони. Я Венеціанець і ви нераз іще згадаєте мене. Цілую ваше серце, Signora!

І поцілувавши крайочок моєї сукні він пішов.

— І не говорив тобі нічого більше?

— Ані слова.

— По щож ти дала йому стільки гроший?

— Зі співчуття для його рідні.

— Брешеш, суко! — не міг здержати себе батько, щоб не скрикнути брутально. — Ти добре знала, до чого воно йдеть ся.

— Знала чи не знала, кому яке діло до того? Я дала йому щедру милостиню і не жадала за се нічого.

— Не сказала, але серцем бажала.

— Сердечні бажаня Бог судить, а ви не маєте права. Згадайте моє положене!

Батько поблід, потім помалу взяв її руку, притулив до своїх уст і сказав лагідно: Твоя правда. Щож було далі?

— Далі нічого не було. Найблизшого вечера була чудова регата на Лідо, гондолі робили тисячні закрути і перегони, публіка плескала і кричала, далі найкраща гондоля випереджаючи всі інші погнала на повне море і щезла в густій мряці, що білою стіною стояла на ньому. І вже не вернула. Рано на другий день знайшли гондолю перевернену до гори дном, а графа ані гондоліера ані сліду.

То був мій розвід. Так море дало міні свободу.

По полудню весь час аж до до вечера йшло в панським дворі велике угощенє цілої грушатицької громади. Графиня й Галя, обі в однаких костюмах, услугували мужикам.

А вечером у присутности привезеного з міста нотарія уложено між паном і громадою плян викупу сервітутів, за які селяни одержали знатний шмат ліса і толоку. Се була одна з немногих у Галичині корисних, добровільних угод у тій справі. Сусідні пани ніколи не могли дарувати її Суботі.

